

4686

54686

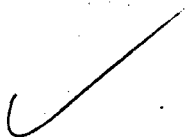
ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

3864

ACTA ANTIQUA et ARCHAEOLOGICA

Supplementum II.

SZEGED
HUNGARIA
1979

Redigunt

E. MARÓTI et S. SZÁDECZKY-KARDOSS

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA ANTIQUA ET ARCHAEOLOGICA
Supplementum II.

K i s e b b d o l g o z a t o k
a klasszika-filológia és a régészet köréből
M i n o r a o p e r a
ad philologiam classicam et archaeologiam pertinentia
XVII.

RÓMAI TÖRTÉNETI ÉS IRODALMI TANULMÁNYOK

A kiadványt gondozta

MARÓTI EGON

STUDIEN ZUR RÖMISCHEN GESCHICHTE UND LITERATUR

Zur Veröffentlichung vorbereitet

von

EGON MARÓTI

Szeged, 1979

ELŐSZÓ

Kiadványunk az Acta Antiqua et Archaeologica újonnan megindított Supplementum-sorozatának II. füzeté. Megjelentetésével áttekintést kívántunk adni az Egyetemünk Ókortörténeti és Régészeti, ill. Klasszika-filológiai tanszékein folyó római történeti és irodalmi kutatások legújabb eredményeiről.

A szerkesztők

VORWORT

Unsere Veröffentlichung bildet den II. Heft der neulich begonnenen Supplement-Reihe der Acta Antiqua et Archaeologica. Mit der Ausgabe möchten wir eine Übersicht von den neuesten Resultaten der Forschungsarbeit unserer Mitarbeitern im Bereich der römischen Geschichte und Literatur geben.

Die Redakteure

TAR IBOLYA

CATULLUS C. 2A — FRAGMENTUM?

*Tam gratum est mihi, quam ferunt
puellae aureolum fuisse malum,
quod zonam soluit diu ligatam.*

A c. 2 és c. 2A egységével, illetve különállásával kapcsolatos vita meglepő módon még mindig nem dőlt el, annak ellenére, hogy mindkét tábor hívei a legmeggyőzőbbnek látszó érveket próbálják felsorakoztatni, és igen alapos indoklással igyekeznek cáfolni egymás pro- és contra-érveit. W. Eisenhut¹, aki — joggal — a különállás mellett tör lándzsát, ezt a következővel indokolja: nem gyűjtöttek egybe minden érvet a különállás mellett. A másik ok az lehetne, hogy teljesen egyértelmű, csakis egyféleképpen értelmezhető tényekre támaszkodva bizonyítani valóban nem lehet sem egyik, sem másik tételt: a szövegahagyományozódás, A. Guarino² megjegyzése, a c. 2 és c. 2A igealakjainak összevetése lehetőséget ad az egység mellett és ellen szóló érvelésre. Tartalmi-esztétikai megfontolások ugyancsak szerepet játszanak a bizonyításokban — és épp ez az a szféra, ahol megítélésem szerint még nem aknázták ki teljesen a lehetőségeket. Legutóbb Németh Béla³ foglalkozott részletesen ezzel a kérdéssel, áttekinti az erre vonatkozó kutatások két fő vonalát, majd a c. 2 és c. 3 szerkezeti megfeleléseinek elemzésével, továbbá a tartalmi vonatkozások taglalásával meggyőző módon érvel a különállás mellett.

A c. 2 egységes, zárt egész — kimondva-kimondatlanul a szétválasztás híveinek ez az egyik premisszája, s a konklúzió: a c. 2A önálló fragmentum. Próbáljuk fordítva, a c. 2A felől megközelíteni a kérdést: nem lehetséges-e, hogy Guarino megjegyzése ellenére a c. 2A teljes vers?⁴ Ha ez így lenne, az összekapcsolást a c. 2A értelmezése felől is megközelíthetjük.

A c. 2A három sorát egyetlen hasonlat alkotja, mely két világosan elkülöníthető részre oszlik: 0,5 és 2,5 sorra. Az első fél sor (A) rejtetten magában foglalja a hasonlítottat = *primum comparationis*-t (*tam gratum est mihi* → *i d tam gratum est mihi*), a hasonlat alapját = *tertium comparationis*-t kimondja (*gratum*), a következő két és fél sort (B) pedig a hasonlító = *secundum comparationis* = *apodosis* alkotja. Az „A” egyszerű kijelentés, egyes szám első személyre vonatkoztatva hangzik el. Kira-

¹ Zu Catull c. 2A und der Trennung der Gedichte in den Handschriften, *Philologus* 109 (1965) 301—305.

² *Post hoc carmen in codice antiquissimo et manu scripto ingens sequitur fragmentum*. A. GUARINO kommentárokkal ellátott Catullus-kiadásából (Venezia 1521) idézi W. EISENHUT, ld. 1. sz. j.

³ Catullus-interpretációk, *Ant. Tan.* 20 (1973) 128—137.

⁴ A kérdésfeltevés jogosultságában megerősít EISENHUT i. m. p. 302 n. 1, ahol E. idézi az *ingens fragmentum* kitételrel kapcsolatban R. A. B. MYNORS W. SCHMIDNEK írott magánlevelét, melyben Mynors a kifejezés pontosságával kapcsolatban kételyeinek ad hangot: „*ingens fragmentum*” can only, I suppose, mean a large „*lacuna*” or „*hiatus*” in the MS to which he refers, though *fragmentum* is not perhaps quite the word one would have expected. It is, however, to me quite inconceivable that A. Guarinus or his father could have found a copy of Catullus independent of the so called Veronensis; and in the extant descendants of the Veronensis — and I have seen them nearly all. There is no trace, so far as I know, of any such *lacuna* or *hiatus*.”

gadva a c. 2A összefüggéséből önálló mondatként is fel lehetne fogni, a *tam*-ot ez esetben nem utaló szónak, hanem adverbiumnak tekintve. Ez a mondat jellegét is megváltoztatná, a szubjektum valamihez való túlárado érzelmi viszonyulását fejezné ki, s írásjelként felkiáltójelet alkalmazhatnánk a végén: *Tam gratum est mihi!* A szubjektum közlésének iránya meghatározatlan, nincs megszólított, célja kizárólag egy szubjektív viszonyulás megfogalmazása a jelenben. A viszonyulás pozitív (*gratum*) és érzelmi-értékelő szférába tartozik. Az 'önállósított mondat' — koncepciónál maradv a *tam* mint adverbium a pozitív viszonyulás mértékét fokozná, de korántsem tenné pontosabbá a kijelentés tartalmát. A kijelentés-hordozta információ a következőkben ragadható meg:

valakinek valami nagyon kedves, drága, értékes

Ezek közül egyedül a valaki-nek van pontosan meghatározható tartalma: *mihi* = a kijelentést tevő szubjektum = Catullus.

A *gratum est* összetett állítmány névszói része csupán annyit tesz bizonyossá, hogy nem személyről van szó (semleges alak). Ezen kívül azonban végtelen számú történésre vagy végtelen számú dologra utalhat. A *gratum* jelentése — mint kifejező kategória — nem szűkíti az olvasó számára a lehetséges végtelen számú jelentéstartalmat, mivel az teljesen a kijelentő szubjektumtól függ, mihez viszonyul érzelmileg-értékelve pozitíven — az olvasó számára ez akár negatív érték is lehet. A viszonyulás mindenesetre értékelő viszonyulás, de végtelen számú pozitív vagy negatív történésre, ill. dologra irányulhat.

Az állítmány igei része, az *est*, jelen idejűsége miatt úgy tűnik, a *gratum* végtelen jelentéstartalmához képest körülhatároltabb. Ez igaz annyiban, hogy a szubjektum szempontjából ez semmiképp sem végtelen időtartamra utaló kijelentés, mivel számára a szubjektíve megélhető idő egyáltalán, továbbá az értékelt dolog vagy történés is időben meghatározott, mégpedig a kijelentéshez képest korábbi időben, sőt, maga az értékelő viszonyulás is adott volt már a kijelentés előtt. Az *est* jelen idejűségébe tehát a múlt is mindenképp beletartozik. (Annak vizsgálatától, hogy egy szubjektív költői megnyilvánulás jelene az olvasó számára végtelen jelené válik, most tekintsünk el, mivel ez a c. 2A interpretációjától általános esztétikai kérdések felé térítene el.) A csupán jelenre mint adott pillanatra való korlátozottság más vonatkozásban is feloldódik: a szubjektíven megélt idő objektív meghatározhatatlanságában. (Szubjektíven megélt időről mindenképp jogosult beszélni, hiszen egy szubjektum magára vonatkoztatott kijelentéséről van szó, mégpedig egyetlen, csak az 'A'-t vizsgálva végtelen számú információt tartalmazó kijelentésről. És mivel ez az egyetlen kijelentés tétetik meg, az olvasó mint szubjektum számára fontos, ill. egyetlen fontos kijelentést éli meg, amely egyetlensége miatt betölti vagy legalábbis meghatározza a szubjektum egészét.)

A „*Tam gratum est mihi!*” formában tehát előttünk áll egy teoretikusan végtelen számú információt hordozó mondat, melyet csak a *mihi* határoz meg konkrétan.

Az 'A' azonban nem önálló, hanem a hasonlat első része, a *tam* pedig hasonlító kötőszó, s ez gyökeresen megváltoztatja 'A' jellegét. A *tam*-nak így feszültséget fokozó hatása van, várjuk az apodosist, s az apodosis révén legfőként azt, hogy a lehetséges végtelen számú információ végessé, esetleg egy meghatározott információvá váljék. (Az apodosissnak másképp nem is lenne értelme, 'A'-t csak a konkretizálás irányában lehet tovább vezetni.)

A 'B' mennyiben oldja fel ezt az elvárás okozta feszültséget? Mindenképp: egy meghatározott történet bontakozik ki 'B'-ből. Ez a kibontakozás az olvasó gondolati-asszociációs munkájának is következménye, mivel 'B' csak utalásszerűen

tartalmazza a történetet (ezért nem jogosult ,B'-ben az apodosis teljes kifejtéséről beszélni).

A ,B' kezdő szava a *quam* — a *tam* megfelelője, ,B'-t szervesen, szintaktikai szinten kapcsolja össze ,A'-val. A *ferunt* oratio obliquát bevezető állítmánnyal a megnyilatkozó kilép a szubjektív szférából (szubjektív-objektív, egyes-általános ellentéte); a saját magára vonatkozó közlés helyébe ,A'-val szemben valamely általánosan ismert (*ferunt* — általános alany) történetre vagy történésre való utalás kerül. A végletesen szubjektív (*mihi*) helyébe a végletesen objektív (*ferunt* — más mondja — mindenki mondja, a szubjektív kijelentéssel szemben az objektív igazságérték fokozódik) lép. A *ferunt*-nak ez a funkciója rendkívül lényeges és a tudatos költői formálás jele. Az apodosis nélküle is érthető lenne (*quam puellae ... malum fuerat*), de épp a szubjektív-objektív, egyes-általános ellentéte sikkadna el.

puellae pernici ... aureolum fuisse malum

Az Atalanta-mítosz elemeit úgy válogatta és sűrítette Catullus, hogy egyfelől Atalanta megnevezése nélkül is egyértelmű, kiről van szó, másfelől megmagyarázza a *gratum* mibenlétét, s mindemellett a hellénisztikus ideált is követi: kevésbé elterjedt mítosz-variánst dolgoz fel, ill. új elemeket sző bele a saját művészi cél megvalósítása érdekében. Ezt a hármas „feladatmegvalósítást” csak együttesen tudjuk vizsgálni.

puella pernix — aureolum malum — zonam soluit — ezek a Catullus-választotta mítosz-variáns lényeges elemei, melyek egyúttal felismerhetővé is teszik a mítoszt. Egyetlen *puella pernix*-et ismerünk, akinek az aranyalma megoldotta övét: Atalantát, aki számára tehát az aranyalma szüzességének elvesztését jelentette. A *pernix* jelző a versenyfutás-motívumra utal, az aranyalma pedig Hippomenészre—Aphroditére, kinek tanácsára előbbi aranyalmákat (szám szerint háromat) dobott Atalanta útjába. *Zonam diu ligatam* — a szüzesség, egyúttal az Artemisszel való kapcsolat jelképe. A catullusi utalásokból az Atalanta-mítosz boiótiai változata sejlik elő⁵, de hozzá képest változtatásokat is fedezünk fel a római költőnél. Catullus a három aranyalma helyett csak egyet említ, ami azonban ennél sokkal fontosabb: Atalantának pozitív érzelmeket tulajdonít. (Az ,A' *gratum*-a mint *tertium comparationis* a ,B' *aureolum malum*-ára is vonatkozik.) Volt-e előzménye ennek? Egyetlen hasonló adalékunk erre Theokritosz 3. idilljének 40—42. sora, ugyan itt is több almáról szól a költő, melyek szerelemre lobbantották Atalantát Hippomenész iránt, aki az almákat kezében tartva futott. Hellénisztikus költő tehát az első, akinél a szerelem-motívum Atalanta részéről is felmerül, bár másképp mint Catullusnál: az almák — Aphrodité adománya — megpillantása váltja ki Atalanta forró szerelmét.

Catullus bravúros megoldással ad más értelmezést a mítosznak: a c. 2A apodosisa önmagában hagyományhűbb értelmezése lehetne a theokritoszinál (aranyalma miatt vesztette el szüzességét a fürge leány — ezt nyugodtan lehet futás közben elébe dobott aranyalmának értelmezni, amely végül is Atalantán kívüli ok, isteni beavatkozás), a *gratum* azonban egészen meghatározott irányban alakítja azt, ,A' végtelen számú lehetséges, általános információját egy meghatározottra csökkentve — *aureolum malum — gratum*. A három alma eggyel való behelyettesítése is szignifikáns Catullusnál: a három konkrétságával szemben az egy itt általános, jelszerű⁶.

⁵ ROSCHER: Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884—1890, Bd I s. v. Atalante (664—668).

⁶ Másképp erről H. GUGEL: Die Einheit von Catulls erstem Passergedicht, Latomus 27 (1968) 810—822; G. LIEBERG: Puella divina, Amsterdam 1962, 99—110; E. SCHÄFER: Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull, Hermes Einzelschriften 18 (1966) 68 sqq.

Az *aureolum malum* tehát jel, s mibenléte a szövegen belül is egyértelmű: a *zonam soluit diu ligatam*-ból következően szerelmi jel. (Ezt a jelentést erősíti szövegen kívüli tudásunk is: az aranyalma Aphrodité adománya.) A *gratum*-ban kifejezett érték azért kapcsolódhat a szerelmi jelhez (vagy tovább értelmezve a szerelmi záloghoz), mert szeretett személytől származik, szerelmi zálogot viszont az ad, aki szeret. A szerelmi zálog adása-kapása után pedig elkövetkezik a vágyott beteljesülés — vágyott, mivel a *gratum* jelentése a *zonam soluit* értelmét is befolyásolja, pozitív érték irányában. Az *aureolum malum* szerelmi jelként, zálogként való értelmezése igen fontos tanulsággal is szolgál: Catullus kiiktatta az isteni beavatkozást a mítosz-ból, humanizálta.

Atalanta és Hippomenész története tehát a catullusi értelmezésben egy kölcsönös szerelem története, mely az Atalanta által vágyott beteljesüléssel végződik. S ez most már visszahat az „A” értelmezésére is: a dolog vagy történés, mely a *gratum* mögött rejlik, szerelemmel kapcsolatos — vagy egy szerelmi beteljesülést ígérő zálogra, vagy magára a beteljesülésre céloz a költő. És miért kellene ezt bővebben kifejteni (megteszi az apodosis!) vagy konkrétan megnevezni? Éppen „A” és „B” többszörös egymásra vonatkozása, oda-vissza hatása, a szubjektív-objektív, egyes és általános ellentéte, az „A” keltette feszültség „B”-ben való feloldása teszi egységes egészzé ezt a három sort. Reflexió egy szerelem boldog korszakáról. Túláradó érzelmeket magába fojtani nem tudó szubjektum felkiáltása, de a néhány szó egész történetet idéz fel, mert a mítosz — az objektív — visszavetül a szubjektív szférára is, és az egyéni-egyedi általános jelentőséget kap ezáltal, ami nagyon is jellemző a catullusi költészetre.

A c. 2A is kísérlet egy érzelem minőségének és mértékének megfogalmazására, mint pl. a c. 7, 8 vagy akár a 48, 51, 58, 68, 72, 85, 87, s ezek között a c. 2A egy-két közeli rokonára is rábukkanunk: a c. 7, c. 87 és részben a c. 48 szerkezetét szintén hasonlat határozza meg, s valamennyinél megfigyelhetjük a szubjektív szféra vagy az egyes végtelenné tágítását, egyfajta mítizáló törekvést (konkrét mítoszra való utalás nélkül is).

Érv-e a c. 2A nem-*fragmentum* voltával szemben a párhuzamos példák hiánya a görög költészetben? Sem a lírikusok darabjai, sem az Anthologia Palatina erotikus epigrammái közt nincs olyan költemény, amely úgy állna egyetlen hasonlatból, hogy a hasonlított teljesen általános, a hasonlító pedig egy mítikus történetre utal vagy azt beszéli el. Ezt azonban nem tartom kizáró oknak. Magán a Catullus-*corpuson* belül viszont találunk hasonló szerkezetű költeményeket, s talán a c. 2A struktúrájának elemzésével sikerült e három soros vers zártsága és önállósága mellett meggyőző érveket felsorakoztatni.

IBOLYA TAR

CATULLUS C. 2A — EIN FRAGMENT?

Die Zusammengehörigkeit von Catulls c. 2 und c. 2A ist noch immer eine stark umstrittene Frage der Catullus-Philologie. Aufgrund der Handschriftentradition ist die Frage nicht zu entscheiden, es bleiben die ästhetischen, inhaltlichen Gesichtspunkte als Ausgangspunkt. Aus dieser Grundstellung versucht der Aufsatz das Problem von c. 2A anzunähern und mit der Analyse von c. 2A glaubt er beweisen zu können, dass das bisher für *fragmentum* gehaltene Gedicht ein vollendetes *carmen* ist, c. 2 und c. 2A also keinesfalls ein einheitliches Gedicht bilden können.

KAZAI MAGDOLNA

AZ „ITER BRUNDISINUM” CÉLZATÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Már régen és többen is rámutattak arra, hogy az *Iter Brundisinum*, Horatius szatírái első könyvének IV. darabja, és Lucilius *Iter Siculum*-ja (*Sat.* III.) bizonyos egyezéseket mutat. Elemezték és összevetették a két szatírá: párhuzamokat és átvételeket mutattak ki¹. Most abból a szempontból vizsgáljuk meg Horatius költeményét, hogy a Luciliusszal való költői vetélkedésen túlmenően van-e önálló, a mintától eltérő, aktuális mondanivalója, aktuális célzata².

1. Az *Iter Brundisinum* egy társasutazás leírása, amelyen Maecenas kíséretében Horatius is részt vett. Az utazás idejét i. e. 37 tavaszára datálják³. A szatíra feltételezhető közelebbi keletkezési ideje: az útról való visszatérést követő és a szatírák első könyvének megjelenése (35—33) előtti időszak. Nem valószínű ugyanis, hogy a kényelmességéről és igényességéről ismert Horatius útközben írta volna meg a verset. Ismeretes, hogy az egyes darabokat Horatius a gyűjteményes kötet megjelenése előtt külön is kiadta⁴, így bizonyos, hogy már 35—33 előtt olvasták és ismerték Rómában az *Iter Brundisinumot*.

Az utazás céljára a költő csak egy helyen utal:

*Huc venturus erat Maecenas optimus atque
Cocceius, missi magnis de rebus uterque
legati, aversos soliti componere amicos* (27—29)

Tehát a két „elfordult”, összekülönbözött barát, Antonius és Octavianus megbékítéséről van szó. A költő „diszkrétan” fogalmaz. Nem részletezi, mi ez az összekülönbözés, s mi lett a tárgyalások végeredménye; csak azt mondja: „*missi magnis de rebus*”, nagy dolgokban, azaz államügyekben jártak el. Ezzel kapcsolatban Andrea di Benedetto véleménye ez: „Mindazonáltal teljesen igaz, hogy az út nem a leg-

¹ Mint legutóbb ANDREA DI BENEDETTO: Quatenus et qua ratione Horatius in Brundisino Itinere Lucilii Iter Siculum sibi imitandum proposuerit. *Helikon*, 9—10 (1969—1970), 3—23. p. A témával foglalkoztak még: F. MARX: C. Lucilii Carminum Reliquiae I—II. Lipsiae, 1904—1905.; A. KIESSLING—R. HEINZE: Q. Horatius Flaccus. Satiren. 5. Aufl. Berlin, 1921, 90.; G. FISKE: Lucilius and Horace. A study in the classical theory of imitation. Madison, 1920.; N. TERZAGHI: Lucilio. Roma, 1970. (ed. anastatica); ED. FRANKEL: Horace. Oxford, 1957.

² A KIESSLING—HEINZE-féle kommentáros kiadás a *sermo*-hoz írt bevezetésében összefüggésbe hozza a kényelmes menettempót az adott politikai helyzettel, azonban közelebbi magyarázattal nem szolgál. — A tárgyban legutóbb nyilatkozó *Kl. Sallmann* (Musa iocosa. Arbeiten über Humor und Witz, Komik und Komödie der Antike. A. Thieffelder zum 70-sten Geburtstag. Hildesheim—New York, 1974, S. 169—206.) véleményét lásd később.

³ KIESSLING—HEINZE: i. m. 90. p.; vö. legutóbb BORZSÁK ISTVÁN: Horatii Saturae, Auct. Lat. Bp. 1972. 92. p.

⁴ BORZSÁK: i. m. 16. p.

kedvezőbb időben történt, mikor „szörnyű viharok” fenyegették az államot; a költő mégis — úgy látszik — lélekben annyira felkészült a vidám tréfálkozásra, hogy mikor végül is emlékezetébe idézi, milyen megfontolástól indítva kelt útra társaival, ezt tartózkodóan és mérsékeltén teszi...”⁵ De a tartózkodás és mérsékeltség nem feltétlenül azt mutatja, hogy az út nem volt fontos. Inkább azt: *úgy tűnik*, hogy az út nem volt fontos. A. di Benedetto így folytatja az érvelést: „... azt pedig, hogy Horatiusnak és társainak nem volt sietős („*tardis*”, v. 6.), megerősíti, amit fentebb mondtunk, hogy nem látszik semmi nagy jelentőségű oka az útnak.”⁶ Véleményünk szerint ebből csupán az látszik, hogy Maecenasék *nagyon* is lassan, ráérősen haladtak. A. di Benedetto a diplomáciai küldetést (vv. 27—29.) így értékeli: „Az egész szatírában csak itt utal rá Horatius, mint fentebb láttuk, hogy milyen politikai okból történik az út, és ezt nemcsak röviden teszi, hanem talán ki is nevezi azokat, akik újra és újra azon fáradoznak, hogy helyreállítsák az egyetértést a barátok között, akik, mint Antonius és Octavianus, inkább a békétlenségre hajlanak.”⁷ — Nem valószínű azonban, hogy az adott politikai helyzetben Horatiusnak kedve lett volna a „barátok összezőrdüléseinek és kibéküléseinek” élcelődni, különösen, ha szemügyre vette a körülötte zajló eseményeket. Ezek alapján nem fogadhatjuk el A. di Benedetto megállapításait Horatiusék úticéljának megítélésével kapcsolatban.

Az *Iter Brundisinum* problematikájával legutóbb Kl. Sallmann⁸ foglalkozott. A különböző állásfoglalások közül⁹ Sallmann azt fogadja el, amely elutasítja a szatíra politikus voltát. Indokai: a Maecenasék megérkezését leíró epizód után a politikus szereplők eltűnnek az utazótársaság névtelenségében¹⁰; a költő-társakkal való találkozás leírása sokkal bensőségesebb, mint emez. Horatius szembeszáll Octavianusszal, igen udvariasan, de egészen nyíltan (vö. s. 1,6 100—106)¹¹. „Ezenkívül Horatiusnál sem ebben, sem a második sermo-kötetben nem található politikus szatíra. A politika az a terület volt, amit Horatius az ódáiban alkalmazott.”¹²

Véleményünk szerint ezek az érvek nem cáfolják azt a feltevést, hogy a lassúság hangsúlyozása célzatos. Hasonlóképpen Sallmann rendkívül érdekes koncepciója sem, mely szerint az „eposzparódia”, ennek „anti-hőse”, az Odüsszeusszal ellentétes és rokon vonások¹³ kizárnák a szatíra „politikus” voltát. (Természetesen a „politikát” nem direkt értelemben használjuk.)

Sallmann ennek az új formának, a hős (anti-hős) által elbeszélte kalandos utazás eposzának (eposzparódiájának) három ismertetőjegyét sorolja elő:¹⁴ a) a laza „tarkabarkaságot mutató szerkezet”; a célszerűség hiánya (Horatius nem akart utazni — csak résztvevő!); „az epizódok különállásai, melyek a hátráltató motívumoknak egyfajta kedvelt sorát alkotják”. b) Az én-forma. Ugyanakkor az utazás és az elbeszélés hőseinek nem kell egybeesnie. Horatius csak „kísérő”, de egyben az elbeszélés hőse is. c) Különösségek, furcsaságok, hihetetlen élmények. Horatius tudatosan trivializál. Megformál egy „anti-hóst”, akinek viselkedése szemben áll az általános

⁵ A. DI BENEDETTO: i. h. 7. p.

⁶ Uo.

⁷ I. h. 9. p.

⁸ KL. SALLMANN: i. m.

⁹ SALLMANN: i. m. 180—181. l.: Th. M. Fritzsche, O. Ribbeck, L. Müller, H. Rudd, H. Dunter, A. Klotz, W. Will, Ed. Gibbon, A. Bischoff, A. Y. Cambell, E. P. Morris, G. Highet, J. Marouzeau.

¹⁰ Vö. 184. l.

¹¹ 186. l.

¹² Uo.

¹³ 188., 198—201., 203—204. l.

¹⁴ 198—200. l.

„*vir* és *virtus*” ideáljával — mondja Sallmann. Kiemeli, hogy — noha az *Iter Brundisinum* paródia — a parodizált hős nem Horatius! Az „epikus bolyongó” tipikus alakja a kigúnyolt személy¹⁵. Tulajdonképpen nem az Odüsszeia karikatúrája a szatíra, hanem ezé a típusé.

Rendkívül érdekesnek tartjuk a szatíra ilyen irányú megközelítését, és figyelemre méltó analógiáit (vö. Homéros, Apuleius)¹⁶. Azonban Sallmann csak a szatírában jól látható vonásokat emeli ki, erre építi koncepcióját. Eleve elveti egy mélyebb, politikai tartalom lehetőségét¹⁷. Ám véleményünk szerint éppen a „céltalanság” (a szellemi [politikai] és fizikai [földrajzi] cél mellőzése) az, ami túlságosan is szembeötlő¹⁸. Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a kor politikai helyzetében, „a forrongó politika zürzavarában” a költő, Maecenasnak, Octavianus bizalmasának lekötteleztette, ne lett volna hajlandó szatírját célszerűségi formálni — túl a költői játékoságon. A politikanélküliség hangsúlyozásával, a diplomáciai út bagatellizálásával éppen a politikát szolgálja; pontosabban: célja az, hogy egy játékos költeménnyel *befolyásolja* az olvasót.

Hogy maga az út nem volt lényegtelen, azaz bizonyos szempontból fontos volt, mutatja egy ártatlan visszautalás: az „*aversos soliti componere amicos*” *soliti*-ja, amely azt jelzi, hogy a „barátok” összezördülése és kibékülése nem először (s talán az akkori politikai helyzetet tisztán látók számára világos volt: nem is utoljára) történik meg. Cocceius már i. e. 40-ben, a brundisiumi egyezmény megkötésekor is közvetített Octavianus és Antonius között¹⁹. Így a *soliti*-val Horatius felvillant egy asszociációs képet a brundisiumi egyezményt megelőző időszakról²⁰, de az úton résztvevők nevei: Maecenas, Cocceius, Fonteius Capito mintegy biztosítékul szolgálnak a sikerhez. Véleményünk szerint az út jelentőségét szándékosan kisebbitik: 1/ az utazás lassításával; 2/ az egész ügynék egy szatírba ágyazott emlegetésével, s így (a szövegkörnyezet miatt) csaknem egy szintre kerül a békák zenebonájával, a hajósok és rabszolgák veszekedésével, a bohóctréfával, és a többi apró-cseprő dologgal.

2. A tisztázandó kérdés az: miért alakulhatott ki az út jelentéktelenségének látszata a műben? (Oly mértékben, hogy A. di Benedetto és Sallmann is lépremegy Horatiusnak.) A válaszhoz akkor jutunk el, ha előbb megnézzük a költeményt abból a szempontból, hogy kik a diplomata-küldöttek, és milyen tempóban érik el úticéljukat.

A költő megnevezi a résztvevőket, de a következő gondolata már magára irányul: ő ezalatt beteg szemével foglalkozik, elkülöníti magát — hangsúlyozva — ezektől a „nagy dolgoktól”²¹. Ám Maecenasék megérkezése kapcsán Fonteius Capitoról is szól, kit így jellemez:

¹⁵ 202—203. l. — V. d'Anto „Il viaggio di Orazio da Roma a Brundisi” című dolgozatában felhívja a figyelmet arra, hogy az utazáson Horatiuson kívül még három Maecenas köréhez tartozó költő is részt vett. Ennek ellenére a költeményt paródiának tartja; a költő célja az, hogy jelentéktelenségnek mutassa be a vállalkozást. Kérdés formájában felveti, hogy Cicirrus és Sarmentus jelenete esetleg Antoniusnak és Octavianusnak arra a komikum határát súroló szóváltására utalhat, amelyet App. b. c. V. 94. (D'ANTONÁI tévesen 91.) fejezetében ír le. RAAN 24—25 (1949—1950), 240., 247., 250—251. p. (Napoli, 1951.)

¹⁶ 198. l.

¹⁷ 204. l.

¹⁸ Vö. az A. DI BENEDETTO érvelése kapcsán mondottakkal.

¹⁹ BORZSÁK: i. m. 97. p. 27. jegyzet.

²⁰ Vö.: App. b. c. V. 34.; Cass. Dio 48, 28; ld. még N. A. MASKIN: Augustus principátusa. (Ford. BORZSÁK ISTVÁN) Bp. 1953. 191. l.

²¹ Hor. Sat. I. V. 30.

... simul Fonteius, ad unguem
factus homo, Antoni, non ut magis alter, amicus ... (32...33)

Így együtt láthatjuk a tárgyalások résztvevőit: a semleges Cocceiust²², Maecenast²³, Augustus barátját és bizalmasát, s Antonius leghűbb emberét, Fonteius Capítot²⁴. A személyek felsorolása is mutatja, hogy ezek a dolgok valóban „*magnis de rebus*”, mert ha kevésbé lennének fontosak, nem ezek a nagynevű emberek intéznék azokat.

Azonban itt ellentmondás mutatkozik a „*magnis de rebus*” fontossága és a diplomaták ennek elintézésében való késlekedése között. Az egész szatíra a ráérőséget sugározza. Ezt mutatja maga az a tény is, hogy lassan, kényelmesen, 15 nap alatt tették meg a távot (Kiessling—Heinze táblázatából²⁵ kiderül, hogy csak az út végén gyorsítottak). Sőt a lassan közelgő Horatiuséknak, akik:

*Hoc iter ignavi divisimus, altius, ac nos
praeinctis unum ... (5—6)*

a harmadik napon Anxurhoz érve Maecenasékra is várakozniuk kell. Ugyancsak a lassúságra utalnak a következő sorok is:

... minus est gravis Appia tardis (6)

... Dum aes exigitur, dum mula ligatur,
tota abit ora ... (13—14)

... tandem fessus dormire viator ...

...
Iamque dies aderat, nil cum procedere lintrem
sentimus ... (17—21)

A diplomaták csatlakozása után a tempó gyorsulását várnák, de az éppen olyan ráérős marad, mint eddig. Az ötödik napon eltelik az idő azzal, hogy az utazók a menet közben csatlakozó Vergiliusnak, Variusnak és Plotiusnak örvendeznek (40—44). Capuában is szemünk elé idéz Horatius egy kis epizódot, mely a — talán szándékos — késlekedést bizonyítja:

Lusum it Maecenas, dormitum ego Vergiliusque (48—49). A társaságbeli ember Maecenas (mellőzve a diplomata Maecenas érdekeit) labdázni megy. Aztán — a kényelem kedvéért — tesznek egy kis kitérőt Cocceius villája felé, „*qua super est Caudi cauponas*” (51). Az itteni lakoma közben nem marad el a szórakozás sem, amivel Cicirrus Messius és Sarmentus rögtönzött párviadala szolgál (50—70). A társasági ember szokásai megint előtérbe kerülnek a diplomata-küldöttek érdekeivel szemben. Beneventumban is mutatkozik egy — igaz, hogy véletlen — lassító körülmény: bonyodalmak a vendéglátó házigazda ügybuzgósága következtében majdnem felgyújtott ház körül (71—76). Innen már gyorsabban haladnak, a szatíraban

²² L. Cocceius Nerva 40-ben Maecenasszal és Asinius Pollióval együtt már közvetített a két triumvir között a bundisiumi egyezmény megkötésekor; 39-ben *cons. suff.* Vö.: GARDTHAUSEN: Augustus und seine Zeit. Leipzig, I. 1891. 216. p. KIESSLING—HEINZE: i. h. 89—90. p. BORZSÁK: i. m. 96. p., a 28. sorhoz írott jegyzet.

²³ Maecenas a 40-ben megkötött brundisiumi egyezményen kívül más diplomáciai úton is részt vett: 38 tavaszán Antoniushoz küldik Athénbe (vö. GARDTHAUSEN: i. m. I. 216, 252. p.); ő megy Scriboniát megkérni (vö. GARDTHAUSEN: i. m. I. 2. 3. 1896. 764. p.; App. b. c. V. 64.; N. A. MASKIN: i. m. 217. l.)

²⁵ I. m. 90. p.

is az úttól elfáradt utas képe jelenik meg a ráérős helyett²⁶. Mindezek alapján levonható a következtetés: maguk a résztvevők lassították — szándékosan — az utazást; szinte hangsúlyozottan lassan jutottak el Brundisiumba, mintha céljuk nem az odaérni, hanem a *minél később* odaérni lenne. Leszámítva azokat az egyezéseket, melyeket Horatius szatírja Lucilius *Iter Siculum*jával mutat (a bohóctréfa, a szír kocsmá vendéglátása), akkor is maradnak olyan momentumok a szatírában, mik — Luciliuson túlmenően — a késlekedésre utalnak²⁷. Hogy valóban lassan haladtak-e, vagy csak Horatius előadása szerint történt így, eldönthetetlen. A lényeg az, hogy a közvéleménynek szánt útibeszámoló hangsúlyozza a ráérősséget, a kényelmes haladást.

Ha feltételezzük, hogy a valóságban is, nemcsak a célzatos beszámolóban, lassú utazásról van szó, akkor a késlekedést, a lassú menetet kétféleképpen lehet magyarázni: 1/ az út politikai szempontból érdektelen volt (ez a véleménye A. di Benedetto-nak és Sallmann-nak is); 2/ az utazást valamilyen (feltehetőleg politikai-taktikai) megfontolásból lassították, késleltették. Az első alternatívát nem fogadhatjuk el, hiszen a történelmi események egyértelműen bizonyítják, hogy Maecenaséknak ebben az esetben a lassúság érdeke volt. Ennek alátámasztására vizsgáljuk meg a korabeli politikai helyzetet. Octavianus a puteoli békét megszegve (melynek feltételeit sem ő, sem Sex. Pompeius nem tartották meg²⁸) háborút indít Pompeius ellen. Ehhez Antonius segítségét kéri. Ő megpróbálja erről a tervről lebeszélni (App. b. c. V. 79). Octavianus ennek ellenére támad, és — vereséget szenved, hajói nagy részét elveszti (App. b. c. V. 82—92). Attól félve, hogy Pompeius előnyét kihasználva támadni fog, Octavianus Antoniushoz fordul segítségért. A helyzet azonban hirtelen javul: Pompeius nem támad²⁹, Agrippa győzelmeket arat, — így már nem sürgős Antonius hajóhadának segítsége, amit Antonius Maecenas közbenjárására szívesen megígért (App. b. c. V. 92). Brundisium lakói bezárták kikötőjüket Antonius előtt, ezzel arra kényszerítették, hogy Tarentumba hajózva várja meg a (nem siető) követek érkezését. Ezáltal került Antonius egy neki minden szempontból hátrányosabb szituációba. Így már érthető a lassú utazás. S ezt a valóságban is meglévő tendenciát még jobban felerősítette Horatius a szatírában.

3. Újabb kérdés, hogy miért bagatellizálja Horatius a szatírában az utazás jelentőségét. A magyarázat: hogy minél jobban hangsúlyozza „nyerő” helyzetüket. Hiszen ezzel a megoldással azt a látszatot kelti: szempontunkból (azaz Octavianus szempontjából) nem volt különösebb jelentősége a tárgyalásoknak, tehát helyzetünk erős. A szatíra így kimondatlanul is sugallja — s aktualitásánál fogva valószínűleg az akkori Róma népének is sugallta —, hogy a kiegyezés Antoniusnak volt sürgősebb, tehát ő van hátrányosabb helyzetben. Szükséges is volt az ilyen beállítás,

²⁶ *Inde Rubos fessi pervenimus, utpote longum carpentes iter et factum corruptius imbri* (94—95)
Postea tempestas melior, via peior... (96)

²⁷ Vö.: Rögtön a szatíra elején: Horatius két nap alatt teszi meg azt az utat, amit Lucilius egy nap alatt; várakozás Maecenasékra; örvendezés a barátok megérkezésének; capuai pihenő: „*Lusum it Maecenas*”...; kitérés Cocceius villája felé; a csaknem felgyújtott ház körüli bonyodalom. Mégha figyelembe vesszük is, hogy Lucilius műve töredékesen maradt fenn, így a teljes összevetésre nincs alkalmunk.

²⁸ GARDTHAUSEN: i. m. I. 246. p.

²⁹ Lásd részletesebben: MARÓTI EGON: A kalózok szerepe Sextus Pompeius táborában. = Ant. Tan. 1959. 219. l.

mert Rómában Octavianus-ellenessé vált a hangulat³⁰. (Mint erre korábban is volt példa³¹.) Hibáztatták a béke megszegése miatt³², féltek, hogy Pompeius újra elvágja Rómát a provinciákból jövő gabonaszállítmányoktól; rettegetek az ebből következő éhínségtől. Az állandó háborúskodás miatt Itália földjeit nem művelték, így a római birodalom nem volt képes magát megfelelő mennyiségű élelmiszerral ellátni³³, hiszen egyébként is gabonaexportra szorult. Octavianus Pompeius elleni kudarcai is ingerelték a közhangulatot. Octavianusnak — az erőviszonyok kiegyenlítetttsége miatt — biztosítania kellett magát egy olyan esetleges háttámadás ellen, amit egy Rómában fellángoló zavargás jelentett volna. Ez a bizonytalan állapot elhúzódott egészen az actiumi győzelemig, ezért a közhangulat megnyerése állandó feladatként jelentkezett Octavianus számára³⁴. Hogy propagandája milyen méretű volt, mutatja Horatius másik két költeménye, az epod. 4. és 9. is³⁵.

Ha ebben az időben megjelenik és közkézen forog Rómában egy olyan költemény, amelynek sugallata a következő: Octavianus jó pozícióban van, a Pompeius elleni vereség nem is volt olyan katasztrofális, bizonyítja mindezt Antonius igyekezete az Octavianusszal való békekötésre. S ha a bekövetkező vagy éppen bekövetkezett események ezt a sugalmazást meg is erősítik: el kell ismernünk, a szatíra valóban befolyásolhatta a közvéleményt. — Mindenesetre az a körülmény, hogy Horatius nem annyira Octavianusnak a békesség helyreállítására irányuló igyekezetét hangsúlyozza, hanem a viszály idején meglevő állítólagos fölényt igyekszik sugalmazni: mindez arra vall, hogy művét nem közvetlenül az utazást követően írta meg és adta közre, hanem akkor, amikor a római közhangulat már kezdett megnyugodni és a helyzet Octavianus számára kedvező fordulatot vett.

Ezek figyelembevételével nem tűnik számunkra meggyőzőnek A. di Benedetto felfogása, mely szerint a szatíra megírásánál Horatius célja *csak* a Luciliusszal való vetélkedés lett volna. Már csak azért sem, mert a költő egy szóval sem utal Luciliusra, vagy annak hasonló jellegű költeményére, míg más szatíráiban nyíltan csipkedi és nevéen nevezi mesterét (*Sat.* I. 4.; I. 10.). Azt az állítását sem fogadhatjuk el, hogy az *Iter Brundisinum* az előtte álló *Sat.* I. 4.-el való kapcsolata világosan utal a versengés gondolatára³⁶, mert az egyes versek a megszerkesztett kötet kiadása előtt már megjelentek³⁷. Nem valószínű, hogy ilyen zavaros politikai viszonyok között Horatiust csak ez a cél vezette volna. Valószínűbb, hogy útjuk leírásába, a késlekedést hangsúlyozó, Octavianus jobb helyzetét mutató szatírába Horatius bizonyos helyeken beépíti a Lucilius útiélményeiből származó mozzanatokot (ami még nem zárja ki, hogy velük hasonló dolgok ne történtek volna meg). S csak ezekben, és a művészi kidolgozásban, a szatíra „jobb” megírásában mutatkozik a költőnek Luciliusszal való vetélkedése.

Octavianus törekvésének és a szatíra célzatának egybeesése a véletlen túlzott összjátéka lenne, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a szatíra írója Octavianus leg-

³⁰ GARDTHAUSEN: i. m. I. 252. p.

³¹ MARÓTI E.: A rabszolgák szerepe a második triumvirátus idején. = Ant. Tan. 1964. 220. I.; App. V. 281 sköv.; Cass. Dio XLVIII. 31, 2—5; a puteoli egyezményt is a közvélemény nyomására kötötték meg, vö. MARÓTI: A rabszolgák... 221. I. és 50. jegyzet.

³² Octavianus ezzel kapcsolatos ellenpropagandájára lásd: App. b. c. V. 80, 341.

³³ Vö.: MARÓTI: A kalózok... 218. I.; App. b. c. V. 77, 328—329.

³⁴ Vö.: MARÓTI: A rabszolgák... 223 I., 226. I.; uő.: A kalózok... 215. I.

³⁵ Vö.: MARÓTI: A rabszolgák... 224. I.; lásd még Vergilius Georgicájára vonatkozó megállapításait: i. m. 228—229. I.

³⁶ A. DI BENEDETTO: i. m. 5. p.

³⁷ BORZSÁK: i. m. 16. p.

hűségesebb emberének, a belpolitika egyik irányítójának, Maecenasnak pártfogoltja és barátja. Logikusabbnak tűnik, hogy „felsőbb utasításra”³⁸ vagy inkább kérésre írhatta meg ilyen formában Horatius a szatírát. Különösen, ha Maecenastól való függésére is gondolunk, s arra, hogy Horatius költői felfogásával nem állott szemben egy ilyesféle megfogalmazás. —

Ezzel a dolgozattal adalékot kívántunk szolgáltatni ahhoz a felfogáshoz, hogy Horatius Augustus politikai propagandájának szolgálatában állott³⁹, egyben rámutatni arra, hogy a hagyományos Horatius—Lucilius-i összevetésen, a költői versenyértelmezésen túl, az *Iter Brundisinum*nak a közvélemény befolyásolását célzó megfogalmazását is számításba kell venni.

MAGDOLNA KAZAI

ZUR FRAGE DER TENDENZ DES *ITER BRUNDISINUM*

Im Verhältnis mit dem *Iter Brundisinum* (Hor. *serm.* I 5) wurden früher die Parallelen zwischen der Lucilius-Satire (*Iter Siculum*) und dem Gedicht des Horaz hervorgehoben, diese Parallelen standen im Mittelpunkt der Forschung. Es gab nur wenige, von denen ausser der Analyse des „dichterischen Wettstreits“ die folgende Frage gestellt wurde: Hatte Horaz nichts anderes mit der Abfassung dieser Satire vor? Und die Antwort lautete meistens folgenderweise: Die Satire hat mit der Politik nichts zu tun. Unserer Meinung nach ist dieser Standpunkt verfehlt. Wir versuchen in diesem Aufsatz klarzulegen, in was für einem Verhältnis das *Iter Brundisinum* mit der Politik Octavians steht. Unserer Auffassung nach hat Horaz die Satire im Auftrag Octavians — wahrscheinlich durch die Vermittlung des Maecenas — geeignet für die Beeinflussung der öffentlichen Meinung gestaltet. Das Ziel des Dichters war zu betonen, dass Octavian der stärkere im politischen Ringen und er in der günstigeren Lage sei. Offen spricht es Horaz nicht aus, aber die nachdrückliche Betonung der Gemächlichkeit und gemüthlichen Bequemlichkeit der Reise weist darauf hin.

³⁸ Külön tanulmányt igényelne annak a megvizsgálása, hogy az írók-költők „politikai befolyásolása” milyen formában történt. Itt szándékosan nem térünk ki erre — a dolgozat tárgykörét meghaladó — problémára.

³⁹ Vö.: MASKIN: i. m. 248—250, 440. l.; MARÓTI: A rabszolgák... i. h. Más véleményen van JONES, A. H. M.: Augustus. Bp. 1976, 227—333. l.

HOFFMANN ZSUZSANNA

A DIRAE MINT CARMEN MAGICUM

... sedes et rura canamus
 rura quibus diras induximus, impia vota
 (Dirae 2—3)

A *Dirae* c. ismeretlen szerzőtől származó költemény az *Appendix Vergiliana*-hoz tartozik. Több kutató érdeklődését felkeltette már ez a sok szempontból sajátos jellegű költemény, de mégis számos megoldatlan, tisztázatlan probléma, vagy nem megnyugtatóan lezárt kérdés maradt még a költeménnyel kapcsolatban.

Többféle szempontból vizsgálták már a kutatók, így foglalkoztak: a szöveg-hagyományozás kérdésével, ugyanis több kódexben maradt fenn a kézírata, amelyek meglehetősen romlottak, így többféle olvasati variáció alakult ki; kérdéses továbbá a szerző, vitatott a költemény datálása¹, tartalma, megírásának célja, korvonalatkozásai, a benne szereplő nevek azonosítása, főleg a Battarus², ill. a Lycurgos³ esetében, illetőleg eltérnek a kutatók nézetei a *Lydia* és a *Dirae* c. költemény egymáshoz való viszonyára vonatkozóan is⁴.

1. Ami viszont a legsajátosabb probléma a költeménnyel kapcsolatban, és amit eddig még tudomásunk szerint nem vizsgáltak a kutatók, az a költemény műfaja. Ez a költemény ugyanis meglehetősen egyedül áll a római, illetőleg az antik irodalomban, nevezetesen mert a defixiók táblák átokszövegeihez hasonló tartalmú, azoknál jóval részletesebb, irodalmi mű formájában megfogalmazott átokszöveg. A költeményben számos Vergilius-reminiscencia maradt fenn, és sok szempontból emlékeztet az eclogákra, különösen az elsőkre⁵, sokáig Vergilius művének tartották.

A *defixio*, ill. a *devotio*⁶, mint mágikus jellegű szertartások jelentős helyet kap-

¹ A költemény datálásához lásd: R. REITZENSTEIN: Ein literarischer Angriff auf Octavian. Festschrift Theodor Mommsen zum 50-jähr. Doctorsjubiläum 1893. — szerinte a keletkezés ideje 39—34 közöttre tehető, a szerzőjére vonatkozóan nem tud támpontot adni. Újabb: E. KENNARD RAND: The magical art of Virgil. Hamden 1966. 61—64, valamivel korábbra, 42 körüli időre teszi. E. FRAENKEL: The Dirae, JRS 56 (1966) 143—155 — szerinte Vergilius eclogái keletkezése körüli időre tehető, G. DUCKWORTH: Vergil and classical hexameter poetry. Michigan 1969. 85—87, aki a metrikai vizsgálódással együtt, egyúttal szerzőre vonatkozóan is támpontot keresett, datálása szerint késő köztársaságkori, vagy kora császárkori, E. R. D. GOODYEAR: The Dirae. Proceedings of the Cambridge Philological Society 197 (1971) 30—43 szintén Augustus korára datálja.

² ED. FRAENKEL: i. m. 153—154.

³ ED. FRAENKEL: i. m. 154 — trák Lycurgost véli említeni itt, aki Dionysos isten ellensége volt, esetében az *impia facta* az isten által telepített szőlő tönkretételét jelentette, vö. még 12. j.

⁴ GOODYEAR, ill. FRAENKEL idézett művei, FRAENKEL állítása szerint a 41, 89—90, 95—96, 103, sorok betoldások, sem a szövegösszefüggésbe nem illenek az adott helyen, sem a költemény egészébe, ezek a *Lydia* c. költeménybe tartoznak, GOODYEAR vitatja FRAENKEL állításainak helyességét.

⁵ REITZENSTEIN: i. m. 34, lásd még: N. A. MASKIN: Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi-lényege. Bp. 1953. 205.

⁶ Ezen fogalmakról összefoglalóan lásd: KUHNERT: PW-RE IV (1901) s. v. *defixio* 2373—2377; WISSOWA: PW-RE V (1903) s. v. *devotio* 277—280; L. CESANO: Dizionario Epigrafico (II. 2. Spoleto 1910.) s. v. *defixio* 1558—1591, uo. *devotio* 1712—1716. Lásd még PRELLER—JORDAN: Römische Mithologie³. Berlin 1881 II 78—81.

tak a római vallás gyakorlatában a történeti időkben. A *devotio* többféle formában is szerepelt a római vallásban, hivatalos formában az ellenség isteneinek a kihívását jelentette, amit a csaták előtt többnyire az *imperatorok* végeztek⁷. A néphitben ártó szándékkal szerepel, mind a *devotio*, mind a *defixio*, mágikus praktikák, átkok, megrontások, gonosz varázslatok, illetőleg az alvilági isteneknek tett *votumok* formájában. A szokás meglétének, elterjedtségének, valamint a népi vallásosság jellegzetes produktumainak emlékei, ill. bizonyítékai a nagy számban előkerült átoktáblák *tabulae defixionum*⁸.

Gyakori eset, hogy magánemberek tesznek ilyen jellegű fogadalmat, átkozzák el ellenségeiket, rosszakaróikat, mégpedig általában olyan esetekben fordulnak az efféle mágikus módszerekhez, amikor egyébként tehetetlenek, helyzetüket reménytelennek, önmagukat pedig kiszolgáltatottnak érzik, és semmiféle kiutat nem látnak, ilyenkor a mágikus ráolvasáshoz, átokhoz folyamodnak, avagy rosszkívánságaikat, átkaikat ólomtáblákra bízva, azokat temetőkhöz, sírkamrákban rejtik el, ezzel a mágikus rituállal ellenségüket jelképesen valamely alvilági istenség hatalmába adják⁹, tőlük remélve sérelmeik megbosszulását, azaz átkaik megvalósulását. Ezt tette a vizsgálandó költeményben a földjét vesztett, kétségbeesett paraszt is, aki tehetetlen az erőszakos katonával szemben, nincs mit tennie, kénytelen földjét elhagyni. Tehetetlen dühe, felhalmozódott keserősége, kiszolgáltatottsága viszont arra indítja, hogy ehhez a mágikus módszerhez forduljon, mintegy ebbe helyezze utolsó reményességét, ezért megátkozza kis földjét, inkább pusztuljon el, mintsem másé legyen. A földjétől megfosztott kisbirtokos reakciójában sajátos, de magyarázható az a tény, hogy nem az *impius miles* lesz átkaiknak céltáblája, hanem a föld. Különös paradoxon ebben az esetben, hogy jöllehet irracionális úton keres „elégítést”, minthogy a mágikus ritusban, illetőleg szavainak ártó erejében hisz, eljárásában mégis van valami racionális, nevezetesen annak a ténynek a felismerése, hogy hiába átkozza a katonát, kívánja annak pusztulását, ha nem az övé, akkor másé lesz a föld, a vesztes mindenképpen a tulajdonos, ezért átkozza magát a birtokot, és kívánja a pusztulását. Találkozunk olyan esetekkel is, amikor az átok nem csupán magára a gyűlölt személyre vonatkozik, hanem annak egész háznépére, családjára, birtokára és minden jószágára egyszerre. A korai császárkorban igen gyakoriak lehettek az ilyen praktikák, erre vall az a tény, hogy ebből az időszakból különösen nagyszámú átoktábla került elő. Közös jellemzőjük továbbá az, hogy valamennyien egy egzotikus istenséghez fordultak, különösen kedveltek voltak az egyiptomi istenek, a görögök közül főleg az alvilágiak. Maga ez a szokás nem csupán a késői idők jellemzője, hanem jóval korábban is megvolt, erre utalnak a XII táblás törvények következő rendelkezései: ... *qui fruges excantassit ... neve alienam segetem pellexeris ... qui malum carmen incantassit* — tehát ha törvénybe foglalják ezen praktikák betiltását, nevezetesen azt, hogy mágikus ráénekléssel, varázslással mások vetését, termését tönkretegyék, akkor mi sem ékeesebb bizonyíték az ilyen mágikus módszerek meglétére, és

⁷ A *devotio* ilyen eseteit említi Livius 7, 6, Macr. Sat. 3, 9; továbbá számos felirat így: CIL III 754; VI 6986; VII 250 = BUECHLER *carm. epigr.* 492, 1034, 359. Az *imperatorok* csata előtt általában egy ember életét ajánlották fel, a sikeres csata érdekében, ehhez a szokáshoz lásd. G. Wis-sowa: *Religion und Kultus der Römer*² München 1912. 384—; néhány átokszöveg magyar fordítását lásd: MARÓTI EGON: *Rabszolgák az ókori Rómában* Bp. 1969. 164; HAHN ISTVÁN: *Róma istenei* Bp. 1975. 206—209.

⁸ CIL I² 1012, = VI 140 = ILLRP 1144 = ILS 8749 = A. AUDOLLENT: *Defixionum tabellae* 1904. 139.; CIL I² 1615 = X 1604 = ILLRP 1149 = ILS 8746 = AUDOLLENT: *Defixionum tabellae* n. 196. Lásd még: ILS 8746—8757 vö. még ILLRP 1144—1150.

⁹ Szokásos kifejezés a *mandare*, mint az alvilági hatalmaknak való kiszolgáltatás jellemző terminus technikus, vö. legutóbb: J. KNOBLOCH: *RhM* 121 (1978) 264—266.

ezek gyakorlatban való alkalmazására, mint az, hogy szükséges volt törvényes betiltása¹⁰. Későbbi elterjedtségét mutatja az általános rettegés, amiről az id. Plinius tudósít: *Defigi quidem diris praecationibus nemo non metuit* (n. h. 28.18). Horatius V. *epodusa* arra vall, hogy a rómaiak azért is rettegetek a *dirae*-től, *detestatio*-tól, *defixio*-tól, mivel erejét elháríthatatlannak tartották, olyannak, ami ellen nem véd semmiféle könyörgés sem áldozat:

*Diris agam vos; dira detestatio
Nulla expiatur victima* (89—90)

2. Ezek az ártó szándékú *devotio*k számos formai elemet megtartottak a *votum*-ból, csak éppen azzal a lényeges különbséggel, hogy a *votum* célzatával ellenkezően, negatív előjellel, ártó szándékkal alkalmazták ezeket a mágikus jellegű rítusokat. Ilyen szempontból különösen feltűnő a jellegzetes könyörgési formák, a hármas tagolás, az imperativusok alkalmazása, valamint a lényeges kifejezések, kívánságok többszöri megismétlése, azok hatékonyságának fokozása céljából — ezek a formai, ill. tartalmi elemek a fogadalomtétel esetében is szokásosak voltak.

A mágikus ráhatásokat pozitív formában is alkalmazták, ilyenkor termékenységarázslat, a földek megtisztítása, illetőleg termékennyé tétele, a bőséges és gazdag termés biztosítása volt ezeknek az eljárásoknak a célja. Ilyen pozitív célzatú, „hasznos” mágikus rítusról tudósít Cato a *De agri cultura* c. munkájának a 141. fejezetében¹¹.

Könyvében a földek megtisztításával (*agrum lustrare sic oportet*) kapcsolatosan a következő tanácsokat adja birtokostársainak:

*impera suovitautilia circumagi
„cum divis volentibus quodque bene eveniat:
mando tibi, Mani, uti illace suovitautilia fundum,
agrum terramque meam, quota ex parte sive circumagi sive
circumferenda censeas, uti cures lustrare”*

A hármas tagolás meglétére és jelentőségére utal, hogy bizonyos mozdulatokat háromszor kell megismételni a szertartás lefolytatása során, ill. maga a kérés is három különböző istenhez van címezve: *Ianus, Iuppiter, Mars*.

Ennek a pozitív célzattal végzett mágikus rítusnak, amely a föld megtisztítását szolgálta a rómaiak hite szerint; éppen ellenkezője a *Dirae* tartalma, és ártó célzatú átkai, mivel éppenséggel a föld elpusztítását, megsemmisítését, terméketlenné tételét kívánja. A hármas tagolásra jellemző módon először a terméketlenségüket kívánja (8—35); majd a tűz pusztítását (42—46) végül borítson el mindent a víz (48—74) áhítja az elkeseredett birtokos. Ha még ezek után valami maradt volna, azt tüzes lávafolyam emészse el, és tegye teljessé a pusztulást (76—79).

A *Dirae* c. költemény tehát *carmen magicum*-(*devotum*)-ként értelmezhető, amelynek külön sajátossága még az, hogy korabeli aktuális politikai eseményekhez kapcsolódik, nevezetesen a perusiai háború és a brundisiumi béke korának ellenzéki hangjait megszólaltató költemény, és mint ilyen meglehetősen egyedül áll a varázsdalok és mágikus ráénekletek között.

¹⁰ XII táblás törvény VIII, vö. még PFAFF: PW-RE 9 (1916) s. v. *incantatio*, vö. még Plinius n. h. XVIII 6,41; XXVIII 18. Említi még a *carmen magicum*-ot Sen. *Oed.* 562, Apul. *Apol.* 47, 26, 34 vö. Plaut. *Curc.* 89 — a *Ianua*-jelenet, amely a *carmen magicum* paródiája.

¹¹ Cato a 141. könyvében a Suovitautilia-ünnep szertartásairól ír, lásd még ue. P. THILESCHER: Des Marcus Cato Belehrung über die Landwirtschaft. Berlin 1963. 338 skk. Hasonló tisztítási szertartást említ Tib. II 1,30 — az Ambarvalia-ünnepséget.

A költemény mind tartalmát, mind formai vonatkozásait illetően, értve ezalatt a varázsszerű és mágikus ráolvasások szokásos kifejezéseinek használatát, az átoktáblák átokszövegeihez hasonlítható, ezekkel rokonítható, ill. ennek irodalmi vetülete, vagyis költemény formájában, versben megfogalmazott átokszöveg. A datálások szerint akkor jelent meg a költemény, amikor a veteránok földosztására sor került, ehhez szorosan kapcsolódik tartalmában, nevezetesen a földjét veszített kisbirtokos átka szülőföldjére, valamint búcsúvétele tőle.

A mű alaptémája tulajdonképpen a harmadik sortól kezdődik, vagyis a földnek a megátkozása: ne hajtsanak ki a földbe vetett magvak, száradjanak ki a legelők, a gyümölcsösök ne teremjenek, éretlenül hullassák le gyümölcsüket a fák, száradjanak ki a patakok, vesszék el lombjukat a fák, tűz és víz pusztítson el mindent, legyen minden az enyészeté, érdeme szerint az alvilág uráé, Disé: *merito omnia Ditis* — mintsem az istentelen katona — *impius miles* — legyen a föld birtokosa. Ha mégis az *advena arator* birtokába kerülne, akkor inkább borítsa el a tenger az egész földet, és halásson rajta a háborúból hasznot húzni, ilyen módon földhöz jutni kívánó katona. A költemény befejező részében a volt tulajdonos elégikus, nosztalgikus hangvételű búcsúvétele következik szeretett földjétől. A költemény hexameterekben íródott, és sok szempontból hasonlít Vergilius eclogáira. A *Dirae* névtelen szerzője hasonlóképpen vélekedik a földosztásról mint Vergilius, de merészebb és tovább megy nála.

A bajok fő okozója szerinte is a *miles impius*, ő is elítéli Octavianust a törvénytelen földosztások miatt, de amíg Verg. dicsőíti is Octavianust, amellet, hogy a földosztásokért elítéli, a *Dirae* szerzője nem hajlandó lemondani pásztorsípjának szabadságáról, még ha ég és föld összeomlik is: *ante lupos rapident haedi ... / et conversa retro rerum discordia gliscet: / multa prius fient quam non mea libera avena.* (4—7); vagy pedig száműzöttként távozik: *exul ego, indemnatus* (84). Reitzenstein Octavianusra való nyílt utalást lát a 45. sorban, ahol a költő szinte különös örömmel festi le a gyűlölt *pertica* elhamvadását, amely a földek kijelölésére szolgált. A névtelen szerző átkaival mintegy igazságot szolgáltat az *impietas* megbüntetésére, erre utalnak az *impius* jelzővel ellátott kifejezések is, így: *impius miles, impia facta, impia dextera, pertica impia, impia vota*. Reitzenstein Lycurgosban Octavianust látja¹², aki magának a spártai törvényhozóhoz hasonló szerepet tulajdonított, vagyis alkotmányt adott a népnek: *triumvir constituendae rei publicae*. Maskin véleménye szerint¹³ Vergilius utolsó eclogái ellen irányul a költemény. Elmarasztalja Vergiliust amiért letett a törvénytelen földfoglalások elleni tiltakozásról, és helyette megalkuvó módon a vezéreket énekli: *Sicilides Musae, paulo maiora canamus* — ezzel a vergiliusi sorral szemben a *Dirae* szerzője azt írja: *divisas iterum sedes et rura canamus* (2) — tehát rendületlenül tiltakozik, elítéli továbbra is a törvénytelen földfoglalásokat, gyűlöli az erőszakos földfoglaló veteránokat, és most már a mágia erejét, és az alvilági hatalmakat is bevonva tiltakozik, ill. átkozódik. A költő maga és kortársai közül is többen reménykedtek az átok ártó hatásában¹⁴, de amint a befejező rész

¹² Lásd. a 3. j. vö. még REITZENSTEIN: i. m. 34, MASKIN: i. m. 205.

¹³ MASKIN: i. m. 205.

¹⁴ Az efféle mágikus praktikák ebben a korban igen divatosak voltak, gondoljunk csak a 8. ecl.-ra, amelyben arról olvashatunk, hogyan térítette vissza magához egy fiatal pástrolány a hűtlen Daphnist (62—101). Horatius V. *epod.* — Canidia gonosztettét beszéli el, aki egy gyermeket áldoz fel, hogy annak agyvelejéből és májából szerelmi bájtalt főzzön hűtlen kedvesének, vö. még XVII *epod.*, Ovid. *Am.* III 7.31—34. Mindez nem csupán a költői fantázia terméke, azt számos feliratos példa bizonyítja, vö. fentebb a 8. j., CIL VI 19 747 vö. FATZ: *De poetarum Romanorum doctrina magica*. 1904. J. BRUNS: *Der Libeszauber bei den augusteischen Dichtern* München 1905.

tanúsítja a költő szkeptikus módon viszonyul a mágikus praktikák és átkok hatékonyságához. Maskin szerint a hozzá hasonló kisbirtokosok véleményét fejezhette ki, akik inkább megátkozták és elhagyták földjüket, csakhogy ne legyen a katonáé. A költő az égi gyermek eljövételéről, és a világ megújulásáról szóló keleti tanításokkal szemben olyan, varázsszertartásokhoz folyamodik, amelyeknek alapja az a hit, hogy az emberi szónak varázssereje lehet, ezért, pontosabban a jobb hatékonyság érdekében ismétli többször is átkait (*dirae, impia vota, male devoti*), amíg a természet egészen meg nem változik. Ez a kisbirtokos annyira hozzánőtt földjéhez, hogy nem is képes élni sem nélküle, gondolatai is csak egészen kis, szűk körben mozognak, csak kis földjére gondol, az egész világ helyett, vagyis világképe csak saját földjére korlátozódik, és átkait is csak erre mondja¹⁵. A hozzá hasonló kisbirtokosok vagy elmenekültek Itáliából, vagy ott maradtak, és különféle emberfeletti hatalmaktól várták a megoldást, néhányan pedig, köztük Vergilius is, a triumvirek kegyelmében reménykedtek.

Bár a *Dirae* egy hexameteres költemény formájában megfogalmazott átokszöveg, megtalálhatók benne a hagyományos átoktáblák szövegeihez hasonló tartalmi és formai jellemzők. Így a jellegzetes szavak, átokkifejezések használata, ezek többszöri megismétlése, amint ez ilyen esetekben szokásos volt főleg a *votum, devotio, impia vota, dirae* szavak előfordulása gyakori az ilyen szövegekben. A *devotiok*ban és a *defixiok*ban szokásos volt az alvilági istenekhez fordulni, amint ezt a következő felirat-részletek is bizonyítják: *Dite pater, Rhodine | tibi commendo*¹⁶; vagy lehet a *devotio* címzettje egy démon is pl.: *daemon ... [t]rade morti fili[u]m Aselles Praeseti[c]i[um] pristinarium*¹⁷ — a *Dirae* szerzője is Disnek ajánlja megátkozott földjét: *merito omnia Ditis* (83). Az átokszövegekre is jellemző a tipikus könyörgő, ill. esküformulák használata: *regina Ditis magni regis, [p]recor hoc te*¹⁸, vagy *adiuro te daemon ... adiuro te | per eum qui te resolvit*¹⁹ — könyörgését hasonló formában megfogalmazva kéri és reméli átkainak megvalósulását a *Dirae* névtelen szerzője is: *sic precor et nostris superent haec carmina votis* (47). Jellemző továbbá az átkokra és varázsszövegekre az ismétlődések mellett, amellyel a hatást kívánták növelni, és átkait még hatékonyabbá tenni, a fokozás megléte is, amit a következő feliraton így fogalmaz meg az átoktevő: *patiatur febris | frigus tortionis palloris sudores obbripi-lationis meridianas interdianas seruitinas nocturnas ... perturba eum ne repraesionem abeat | et si forte occasione invenerit, praefocato eum Praestetium fili[um] Asell]es in terras valneas* — először különféle betegségeket kíván ellenségének: láz, hideglelés, görcs, sápkór, izzadás, nyavalyatörés, majd azt kéri a démontól, hogy zavarja meg az elméjét, és végezetül pedig azt, hogy ha alkalma lesz rá, fojtsa bele őt a forró fürdőbe²⁰. A *Dirae* költője átkai elején a legelőket, folyókat, gyümölcsösöket, réteket, erdőket, vetéseket átkozza meg, majd azt kívánja, hogy jöjjön a mindent elpusztító égi tűz, végül pedig borítsa el a földet a tenger, és ezzel egy mindet elsöprő pusztulásképbbe sűríti elkeseredését, és ebben az egyetemes pusztulásban kívánja átkainak hatását látni. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ennek az egyetemes pusztulásképbnek semmi köze az ebben az időben fokozottan terjedő keleti

¹⁵ Vö. Hor. XVI. *epod.*, itt beszél a világ felfordulásáról, és a boldogok szigeteinek felkeresését javasolja megoldásként, Verg. 4. *ecl.*-ban a jobb kor eljövételének a várására buzdít, viszont a *Dirae* szerzője nem lát kiutat.

¹⁶ ILS 8749

¹⁷ Egy sírkamrából előkerült olomtábla, tetején Seth-Typhon képével, szövege ILS 8750.

¹⁸ BUECHELER: *carm. epigr.* nr. 492.

¹⁹ ILS 8753

²⁰ ILS 8750

vallási tanoknak az egyetemes világégésről, és a világ megújulásáról vallott tanításaihoz. Ez a kisbirtokos csupán saját kis földjének vesztét kívánja, világképe csupán erre korlátozódik. A varázs-, ill. átokszövegek jellemzői továbbá a kérések és kívánságok imperativusos formában való megfogalmazása pl.: *flavescant ... prata* (16); *cadant ... mala* (17); *desint frondes et ... umor* (18); *flammae rapiant* (42); *accipite has voces* (50); *flectite flumina, diffundite campis; incurrant amnes* (67—69); ill. a képtelen, *adynaton*-típusú összehasonlítások: *ante lupos rapient haedi, vituli ante columbas / et conversa retro rerum discordia gliscet* (4—6) — előbb ragadjon el kecske farkast, borjú oroszlánt, előbb fusson a delfin a haltól, a sas pedig a galambtól, és uralkodjon zűrzavaros fordított rend, mintsem hajlandó legyen lemondani költői szabadságáról. Majd rövid, tömör formában megfogalmazva sorolja átkait:

*nec fecunda, senis nostri felicia rura,
semina parturiant segetes, non pascua colles,
non arbustra novas fruges, non pampinus uvas,
ipsae non silvae frondes, non flumina montes* (10—13)

*effetas Cereris sulcis condatis avenas,
pallida flavescant aestu sitientia prata,
immatura cadant ramis pendentia mala,
desint et silvis frondes et fontibus umor.
nec desit nostris devotum carmen avenis* (15—19).

Még hisz átkai hatékonyságában: *nostris potius devota libellis / ignibus aetheriis flagrabat* (34—35). Majd azt kívánja, hogy víz árásszon el mindent: *incurrant amnes passim rimantibus undis / emanent subito sicca tellure paludes* (69, 72). Egyre szkeptikusabb lesz azonban átkainak hatását, foganatját illetően:

*o male devoti, praetorum²² crimina, agelli
tuque inimica tui semper Discordia civis.* (83—84)

— sóhajt fel, mivel már nincs mit veszítenie: *nil est quod perdam ulterius: merita omnia Ditis²³*. A költemény a száműzöttként távozó birtokos nosztalgikus hangvételű búcsújában folytatódik. A befejező sorokban arról beszél, hogy annyira hozzá-
nőtt kis földjéhez, hogy sohasem szűnik meg szeretni és emlékezni rá:

*dulcia amara prius fiant et mollia dura,
candida nigra oculi cernant et dextera laeva,
migrabunt casus aliena in corpora rerum,
quam tua de nostris emigret cura medullis.* (98—101)

²¹ *Dirae* 4—6 — hasonló összehasonlító megfogalmazás szerepel a következő feliraton is: *me potius Manes repuissent Ditis avari / et cineres nostros ima foveret humus, / quam te sic nostris rapuissent Cerberus annis / aut insperati triste dedisset opus.* BUECH. *carm. epigr.* 1034.

²² SALVATORE: *Appendix Vergiliana*. Paravia, Torino 1960. — a legkülönbözőbb kézirati variánsokat és olvasati változatokat hozza a *praetorum* kifejezésre, közülük tartalmilag a *raptorum* vagy a *praedonum* megoldás tűnik logikusnak, viszont érdekes REITZENSTEIN javaslata a *pavorum* is, i. m. 40; vö. még FRAENKEL: i. m. 149.

²³ A kutatók véleménye eltérő ennek a sornak a helyére vonatkozóan: SALVATORE szövegkiadásában a 66., FRAENKEL variációjában szintén, viszont GOODYEAR szövegkiadásában a 83. sor után következik (i. m. 41) ez utóbbi megoldás látszik logikusnak, és a tartalom valamint a szövegösszefüggés szerint indokoltnak.

DIE „DIRAE“ ALS CARMEN MAGICUM

Die *Dirae* der *Appendix Vergiliana* wurden bisher aus verschiedenen Gesichtspunkten von den Forschern untersucht, aber interessanterweise ist die Frage nach ihrer Gattung vernachlässigt, obwohl das Gedicht diesbezüglich eine seltene Erscheinung in der antiken Literatur ist. Dem Inhalt und der Tendenz nach ist dieses eigentümliche Werk am meisten mit den Fluchtexten der *Defixionstafelchen* verwandt, es kann eigentlich als ein längerer, in dichterischer Form abgefasster Verwünschungstext betrachtet werden.

Der magische Charakter wird durch die in den ämtlichen ritualen Texten gewohnte (zugleich archaisierende) dreifache Gliederung und durch die Wiederholung (wie z. B. die Lustrationsformel in Cato *De agr.* c. 141) verstärkt. So wünscht der anonyme Verfasser hinter der Maske des von seinem Gut durch die Veteranen vertriebenen Besitzers — die Bodenverteilung des Octavian missbilligend — seinem Boden zuerst Unfruchtbarkeit (8—35), dann totale Verwüstung durch die Flammen (42—46) und zuletzt, dass alles überschwommen wird (48—74). In seinem ohnmächtigen Ausgeliefertsein bietet er sein kleines, in die Hände des *impius miles* geratenes Gut den unterirdischen Mächten, dem *Dis* genauso an, wie die verbitterten unbekannten Verfasser der *tabellae defixionum* es mit ihren Feinden oder deren Gütern tun.

CZÚTH BÉLA

GEISERICH ÉS VANDÁLJAI RÓMÁBAN (455. JÚN. 2—16.)

(A Nyugat-Római Birodalom politikai felbomlásának történetéhez)

III. Valentinianus meggyilkolásakor (455. márc. 16.) meghalt a Theodosius-dinasztia utolsó férfi tagja. Róma császári trónjára Petronius Maximus (455. márc. 17—máj. 31.) került, akit azzal vádoltak, hogy bűnrészes és haszonélvezője volt Aetius és III. Valentinianus meggyilkolásának. Az új császár kieroszakolta, hogy III. Valentinianus özvegye, Eudoxia házasságot kössön vele, az özvegy egyik leánya (Eudocia vagy Placidia?) pedig Petronius Maximus fiával, Palladiusszal, akit Caesarra neveztek ki.

Petronius Maximus a Theodosius-dinasztiába való kettős beházasodás ellenére sem tudta megnyerni sem a szenátori arisztokrácia sem a hadsereg támogatását, és trónbitorlónak tekintette őt Marcianus keletrómai császár és Geiserich vandál király egyaránt.

Az új kormányzat csődjét bizonyítják Sidonius Apollinaris szavai, mikor Petronius Maximus uralkodását jellemezve „a polgárok, a katonák és a szövetségesek zavargásai”-ról¹ ír.

Geiserich vandál király (428—477) Petronius Maximus súlyos bel- és külpolitikai nehézségeit kihasználva — és talán Eudoxia hozzáküldött segélykérő levelét ürügynek tekintve — flottájával megjelent Róma kikötőjében 455. május 31-én. A Város pánikba esett népe és előkelői, köztük a császár is, menekült. Eközben a „nép lázadása és a katonai zendülés”² során Rómában megölték Petronius Maximust (és fiát Palladiust is)³

I. Leó pápa eléje ment a védtelen Városba kardcsapás nélkül bevonuló Geiserichnek, s elérte nála, hogy bár két hétig módszeresen fosztogatott (jelentős értékű kincseket és nemesfémeket, szakképzett kézművesek tömegeit, több előkelő szenátort, valamint a császári család nőtagjait hurcolta magával), mégis „a gyújtogatástól és öldökléstől ... tartózkodott”⁴. Geiserich vállalkozását teljes sikerrel vitte végig, és visszatért Karthagóba.

¹ Sid. Apoll. ep. II. 13,5 (ed.: A. LOYEN, Budé 1960): „turbulentissime rexit inter tumultus militum popularium foederatorum”.

² Hydat. 162 (ed.: TH. MOMSEN, MGH AA XI 1894): „in ipsa urbe tumultu populi et seditione occiditur militari”.

³ W. ENSSLIN: PW-RE XIV (1930) 2543—2545. A. SOLARI: La crisi dell'Impero Romano, Milano 1937, t. IV. 1—20. E. STEIN: Histoire du Bas-Empire, t. I. ed.: J.—R. PALANQUE, Paris 1959, 365—367. B. CZÚTH: Petronius Maximus — Kaiser der italienischen Senatorenaristokratie (455). Oikumene 3 (1979) (s. a).

⁴ Prosper, Epit. Chron. 1375 (ed.: TH. MOMMSEN, MGH AA IX 1892): „urbem omni praesidio vacuam Gisiricus optinuit, occurrente sibi extra portas sancto Leone episcopo, cuius supplicatio ita eum deo agente lenivit, ut, cum omnia potestati ipsius essent tradita, ab igni tamen et caede atque suppliciis abstinere”.

Ennyit olvashatunk ki a Geiserich 455. évi Róma elleni hadjáratára vonatkozó számos egykorú és későbbi forrásból⁵. Az események okait és eredményeit a modern kutatók eltérően értékelik. Itt a vállalkozás okainak meghatározásához kívánunk hozzájárulni.

Geiserich Róma elleni hadjáratának külpolitikai okait kutatva vissza kell tekintenünk a nyugatrómai—vandál—nyugati-gót kapcsolatok alakulására a hunok ellen vívott catalaunumi csata (451) idejéig.

III. Valentinianus és Aetius kormányzata a barbár népek támadásait nem tudta kivédeni, ezért néhány barbár néppel kiegyezett, hogy ellenállhasson a többieknek. A jelentős katonai erővel rendelkező, és államukat egyre sikeresebben kiépítő hunok, vandálok és nyugati-gótok a Birodalom ellen indított támadásaik átmeneti feltartóztatása utáni békeszerződésekben kétes értékű katonai támogatást ígértek a Birodalomnak, s ezért a *foedus* vagy a *hospitalitas* keretei között bizonyos kedvezményeket kaptak. Királyaik és arisztokráciájuk katonai erejük tudatában nem elégedtek meg ezzel, hanem szuverenitásuk elismertetésére, sőt (a patríciusi méltóság elnyerésével, vagy a császári családba való beházasodással) a Birodalom feletti hatalom megszerzésére törekedtek.

A hun, a vandál, és a nyugati-gót társadalom és állam fejlettsége az 5. század közepén e népek uralkodó osztályainak szilárd alapot biztosított ahhoz, hogy ne ériék be sem a *foedus*, sem a *hospitalitas* Rómától függőséget jelentő perspektívájával. Királyaik a Birodalommal szemben szuverén uralkodókként léptek fel, és szuverenitásukat el is ismertették a Birodalommal: a hunok 434-től, a vandálok 442-től, a nyugati-gótok 475-től⁶.

Attila, a szuverén szövetséges, a Birodalomba való beépülési kísérletei után 451—452-ben vezetett hadjárataival a Birodalom kívülről, katonai erővel való meggyengítésére, vagy talán megdöntésére vállalkozott, hogy saját birodalma területeit növelje.

Geiserich vandál király ezekben az években szövetségi viszonyban volt ugyan a Nyugat-Római Birodalommal, mégsem nyújtott katonai támogatást a hunok ellen. A catalaunumi csata idején semlegesen tartózkodó magatartást tanúsított, sőt alaposan gyanúsítható azzal is, hogy szívélyes diplomáciai kapcsolatban állt Attilával⁷.

A vandál királyság és a Nyugat-Római Birodalom 442-ben kötött szerződését a vandálok részéről Geiserich és a vandál arisztokrácia kötötte Rómával. Az egykori afrikai provinciák római nagybirtokosai mit sem tehettek e szövetségi viszony megszilárdításáért, hisz őket a vandálok jórészt megfosztották birtokaiktól, üldözték az

⁵ Szinte a teljes forrásanyagot rendszerezte: L. SCHMIDT: *Geschichte der Wandalen*². München 1942, 78.

⁶ Hunok: E. A. THOMPSON: *A history of Attila and the Huns*. Oxford 1948, 63—75. F. ALTHEIM: *Attila und die Hunnen*. Baden-Baden 1951, 101—107. Vandálok: H.-J. DIESNER: *Das Vandalenreich*. Leipzig 1966, 57, 111—117. CH. COURTOIS: *Les Vandales et l'Afrique*. Paris 1955, 233—248. Nyugati-gótok: W. SEYFARTH: *Römische Geschichte*. Kaiserzeit. Bd. 2. Leipzig 1974, 512—513. III. Valentinianus 439-ben elismerte ugyan a nyugati-gót szuverenitást, de Róma és a nyugati-gótok viszonya 439—475 között annyi változáson ment át, hogy 475-ig a nyugati-gót szuverenitást inkább formálisnak, mint valóságosnak tekinthetjük. Ebben az időben fokozatosan kialakult a nyugati-gót államszervezet is: A. P. Корсунский: *Готская Испания*. Москва 1969, 262—298.

⁷ Jord. *Get.* 184—186. (ed.: Th. MOMMSEN, MGH AA V, 1 1882). Priszkosz, fr. 15 (ed. C. MÜLLER, FHG 1868). SZÁSZ B.: *A hunok története*. Attila nagykirály. Budapest 1943, 268—269. THOMPSON: *A history of Attila*. 207. F. ALTHEIM: *Geschichte der Hunnen*. Bd. IV. Berlin 1962, 313. A. GITTI: *Ricerche sui rapporti tra i Vandali e l'Impero Romano*. Bari 1953, 49—52. CH. COURTOIS: *Rapports entre Wisigoths et Wandalen*. I Gothi in Occidente. Spoleto 1956, 499—507, 503. F. M. CLOVER: *Geiserich and Attila*. *Historia* 22 (1973) 104—117.

arianizmus és a katolicizmus ellentéte ürügyén, és sokukat római területekre való menekülésre kényszerítették.⁸

A hunok támadásait 451—452-ben a Birodalom ellen, és a vandálok semlegeségét, valamint az alaposan feltételezhető diplomáciai együttműködésüket azzal magyarázhatjuk, hogy mindkét nép kívül élt a Birodalom területein, egykori provinciákat és egyéb területeket foglaltak el, és egyik államban sem volt az egykori római nagybirtokos osztály olyan helyzetben, hogy egy rómaparát politikát akár csak rövid időre is meg tudott volna szilárdítani.

A Nyugat-Római Birodalom szövetségesei a hunokkal szemben a Birodalmon belül élő népek voltak, elsősorban a nyugati-gótok. Ezeket 451 előtt mind a vandálok, mind pedig a hunok ki akarták szakítani a Birodalom szövetségesei közül. Kísérletek történtek egy Róma elleni vandál—nyugati-gót, és egy hun—nyugati-gót szövetség megteremtésére is, ami a hun—nyugati-gót—vandál koalíció kialakulását készítette elő. Ebben Attila mellett Geiserichnek is fontos szerepe volt. Róma csak szívós diplomáciai erőfeszítések árán tudta megakadályozni a vandál—nyugati-gót szövetség létrejöttét. Ugyancsak erőfeszítéseibe került a nyugati-gótokat, a hunok lehetséges szövetségeseit a római koalícióba bevonni. A nyugati-gót—római szövetség megmentése mindkét esetben sikerült. Nem csupán azért, mert a nyugati-gótok ekkor még belül éltek a Birodalom határain a *hospitalitas* és *foedus* keretei között, és szuverenitásuk nem volt teljes értékű, hanem azért is, mert a gallo-római nagybirtokos osztály fontos szerepet játszott a kialakuló nyugati-gót államban. Amikor a nyugati-gót és a gallo-római arisztokrácia fegyveresen ellenállt a pusztító és hatalmas hun birodalomnak, tulajdonképpen önmagát mentette meg, és nem a gyenge és felbomló Nyugat-Római Birodalmat.⁹

Geiserich diplomáciai vereséget szenvedett Catalaunumnál és Nedaonál: a hun birodalom felbomlott, a vandál—nyugati-gót szövetség megteremtéséről is le kellett mondania.

A nyugati-gót—nyugatrómai kapcsolatok megromlottak ugyan Thorismund (451—453) alatt, de II. Theodorich (453—466) idején helyreállt a régi jó viszony: a nyugati-gótok lettek Róma első számú szövetségesei, s ebben fontos szerepe volt a gallo-római arisztokráciának is. 454-ben már nyugati-gótok harcoltak Hispániában a bagaudák ellen.¹⁰

A vandálok és Róma kapcsolata a vandálok 451—452. évi semleges, sőt kétértelmű magatartása ellenére 451 és 455 között jónak, sőt egyre javulónak tűnik. Ennek alapja a 442-ben kötött nyugatrómai—vandál szerződés, amit 445-ben még tovább erősített III. Valentinianus leányának, Eudociának eljegyzése Geiserich fiával, Hunerichkel. A Theodosius-dinasztiával létrejött családi kapcsolat erősítette Geiserich hatalmát a vandál királyságban, jogcímet biztosított számára a nyugati-római ügyekbe való beavatkozásra, sőt fia számára a császári trón megszerzésére is.¹¹

A vandálok megtartották 442-ben Rómával kötött szerződésüket. Nem fosztogatták 445—455 között a római területeket, kedvező volt számukra a Kelet-Római

⁸ Nov. Valent. II. 3 (443. aug. 17.); VI. 3 (444. júl. 14.); XXXIV (451. júl. 13.); ed.: Тн. Моммсен—Р. М. Мейер, 1905. Г. Г. Дилигенский: Северная Африка в IV—V веках. Москва 1961, 252—256. Н.-J. ДIESNER: Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika. Weimar 1964, 182—185.

⁹ E.-F. GAUTIER: Genséric. Paris 1935, 230. DIESNER: Das Vandalenreich. 63. В. Т. Сиротенко: История международных отношений в Европе во второй половине IV—начале VI в. Пермь 1975, 180—181.

¹⁰ L. SCHMIDT: Die Ostgermanen², München 1941, 478—480. Hydat. 158.

¹¹ SCHMIDT: Gesch. d. Wandalen², 76—77.

Birodalom Marcianus (450—457) korabeli passzív vandál-politikája is, és a nyugat-római kormányzat is igyekezett fenntartani ezt a helyzetet Róma gabonaellátása érdekében.

Geiserichnek nem kellett sokáig várnia, hogy 451-ben elszenvedett diplomáciai veresége után újra az ő javára billenjen a mérleg. Ez a nyugatrómai kormányzat belső válsága miatt be is következett.

III. Valentinianus megölte Aetiust (454. szept. 21.), azt a hadvezért és politikust, aki legyőzte a hunokat, aki a nyugati-gót—római szövetség híve volt, s aki nem csak 451-ben húzta keresztül Geiserich diplomáciai terveit, hanem mikor Gaudentius nevű fiát eljegyezte a császár leányával (Placidia vagy Eudocia?), keresztelte Geiserichnek a dinasztiahoz fűződő kapcsolatait is. Aetius meggyilkolása javította Geiserich helyzetét.

Karthagó hosszabb ideje betöltetlen püspöki székébe 454. okt. 24-én „III. Valentinianus kérésére” újra katolikus püspököt ültettek, Deogratias. Lehetséges, hogy a Hydatius¹² által említett, III. Valentinianus által „a királyokhoz és a népekhez” küldött követek közül egyik Geiserichhez ment, tájékoztatta őt Aetius haláláról, és kérte a püspök kinevezését.

Deogratias kinevezését több kutató kizárólag Aetius halálával, III. Valentinianus és Geiserich közeledésével magyarázza. Így a nyugatrómai és vandál külpolitikai változásokat túlságosan egyes személyek akaratához, sorsához kötik. A Birodalom belpolitikai változásaira még csak tekintettel vannak, de a vandál királyságban tapasztalható belpolitikai tapogatódzásokra fordulatokra már nem. Deogratias beiktatásának külpolitikai okai mellett (III. Valentinianus és Geiserich közeledése Aetius halála után; a püspök kinevezésével Geiserich enged a császár kérésének), fontosnak tartjuk az ügy belpolitikai oldalát is: a vandálok és a köztük élő rómaiak (katolikusok) viszonyának némi javulását; annál is inkább, mert ez Róma kifosztása után is kitapintható volt.

III. Valentinianus meggyilkolása (455. márc. 16). gyökeresen megváltoztatta a római—vandál kapcsolatokat, s a körülmények Geiserich számára lehetővé tették a kezdeményezést.

Geiserich a császár halála után érvénytelennek tekintette a vele kötött római—vandál szerződést, és (mivel Eudoxia császárnő állítólag segítséget kért tőle) flottájával megjelent Róma előtt. Ez a hagyományos magyarázat Geiserich 455. évi hadjáratára, amit néhány mozzanattal ki kell egészítenünk.

Az új császár, Petronius Maximus (455. márc. 17—máj. 31.) a nyugati-gótokkal való együttműködést szorgalmazta, ami aligha lehetett Geiserich kedvére. Bár arról nem tudunk, hogy Maximus a vandálokhoz közeledett volna, azt mégsem hisszük, hogy provokálta volna Geiserichet. Véleményünk szerint Maximus fia, Palladius nem Hunerich jegyesét Eudociát, hanem Placidiát vette feleségül. Maximus pénzein — mint más korabeli császárok pénzein is — az emberfejú kígyó bizonynyal a vandálok elleni propaganda jelképe; mégsem tulajdonítunk ennek sem nagyobb jelentőséget, hisz a vandálokkal szemben passzív Marcianus pénzein is ott az emberfejú kígyó¹³.

¹² Vict. Vit. I. 24 (ed.: C. HALM, MGH AA III, 1 1879): „factum est supplicante Valentiniano Augusto, Carthaginensi ecclesiae post longum silentium desolationis episcopum ordinari nomine Deogratias”. Hydat. 160: „Aetius ... occiditur ...” Hydat. 161: „His gestis legatos Valentinianus mittit ad gentes”. DIESNER: Das Vandalenreich. 62—63.

¹³ St. I. OOST: Galla Placidia Augusta. Chicago 1968, 305. P. COURCELLE: Le serpent à face humaine dans la numismatique imperiale du Ve siècle. Mélanges A. PIGANIOL. Paris 1966, 342—353.

A vandál királyság katonai ereje, flottája és szárazföldi hadserege 455-ben gyengébb volt, mint egy esetleges szövetséges kelet- és nyugatrómai és a nyugati-gót katonai erő. Geiserich agresszív fellépése 455-ben a „legjobb védekezés a támadás” elvén alapult. Kihasználta, hogy Petronius Maximust Marcianus nem ismerte el, hogy a nyugati-gótok távol voltak, hogy Rómában anarchia volt, és támadott¹⁴.

A vandál királyság belső viszonyai is támadásra ösztönözték Geiserichet. A vandál arisztokrácia nem arra akarta kihasználni a 422-ben Rómával kötött szerződést, hogy beépüljön a Birodalomba, hanem hogy saját királysága területét megvédje és kiterjessze. Ezt készítette elő ekkoriban belpolitikailag a helyi mór, illetve római lakosság és a vandálok viszonyának bizonyos mértékű javítása. A mórak 455-ben először vettek részt a vandálok hadjáratában¹⁵. Deogratias 454 végén nevezték ki püspököknek, és 455-ben, Róma kifosztása után ő sok Karthagóba hurcolt hadifoglyot váltott ki, és ápolta. A vandál királyság területéről korábban elűzött vagy elmenekült előkelő rómaiak közül 445 után többen visszatérhettek otthonukba és vagyonukat is visszakaphatták¹⁶. A vandál királyság belpolitikájának ez a változása biztosította a vandálok Róma elleni hadjáratai alkalmával a mórak fegyveres részvételét és a helyi római (katolikus) lakosság hallgatólagos egyetértését. Mindez a 455. évi, és az ettől kezdve állandósuló Róma elleni támadások belpolitikai előkészítését szolgálta.

Geiserich hajóhada 455. május 31-én érkezett Róma kikötőjébe (Portus-ba). Csapatai partraszálltak, majd a Várostól hat milia-nyira (= ὥς ἔστος? ¹⁷) nyomultak előre, és ott várakoztak.

Rómában a hírre az anarchiát pánik súlyosbította. Nem tudjuk, Geiserich eredeti tervében szerepelt-e a Város környékének földulása, kifosztása mellett a Város ostroma és bevétele. Ilyen jellegű vállalkozások során a vandál hadsereg nem szokott városokat ostromolni. Rómát nem is kellett megostromolnia Geiserichnek, mert Maximus a Város védelmét meg sem szervezte. A lakosság menekült. A császárt a pánikba esett nép és a fellázadt katonaság megölte. Ezután nem volt senki Rómában, aki a védelemmel törődött volna.

Avitus, akit Petronius Maximus *magister militum praesentalis*nak nevezett ki, ezekben a napokban kezdett a nyugati-gótokkal tárgyalni Galliában¹⁸. Róma nyugati-gót katonai támogatást így nem kaphatott. Geiserich partraszállásakor kiderült, hogy Róma ekkor veszélyesebb helyzetben volt, mint Attila itáliai hadjárata idején, amikor a tenger felől el lehetett látni élelemmel. Geiserich meggátolta a Város élelemmel való ellátását; a tenger felől blokád alá vette Rómát¹⁹. Ezért a vandál sereg semmi ellenállással nem találkozott és nem is találkozhatott. Mégis csak a partraszállás utáni harmadik napon vonult be a Városba.

¹⁴ A. SOLARI: La crisi dell'Impero Romano. t. IV. 11. COURTOIS: Les Vandales. 232, 340.

¹⁵ E. A. THOMPSON: The foreign policies of Theodosius II and Marcian. *Hermathena* 76 (1950) 58—75. DIESNER: Das Vandalenreich. 64.

¹⁶ Vict. Vit. I. 25—26; Vita Fulgentii, AA SS I. Jan. I. 32; DIESNER: Das Vandalenreich. 58. H.-J. DIESNER: Mobilität und Differenzierung des Grundbesitzes im nordafrikanischen Vandalenreich. *AAntHung* 15 (1967) 347—358, 353.

¹⁷ Joh. Ant. fr. 201, 6. O. SEECK, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Bd. VI. Stuttgart 1920, 473. GITTI: Ricerche. 92. COURTOIS: Les Vandales. 194. n. 7.

¹⁸ Sid. Apoll. *carm.* VII. 376—378. 441—443, 450—451. K. F. STROHEKER: Der senatorische Adel im spätantiken Gallien. Tübingen 1948, 153.

¹⁹ VÁRADY L.: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. Budapest 1961, 252.

Mire várt Geiserich három napig Róma előtt? Prosper Tiro szerint Leo pápa talán a partraszállás utáni harmadik napon — mikor a vandál sereg már elindult a Városba — Geiserich elé „*ment a városkapun kívülre*” és „*annyira lecsillapította, ... hogy bár hatalmának mindent kiszolgáltattak, mégis a gyűjtogatástól és az öldökléstől... tartózkodott*”²⁰. Leo pápa az utolsó pillanatban és egyedül vállalkozott arra, hogy képviselje a Város lakosságát. Ekkor Geiserich már tapasztalhatta, hogy a védelemről senki nem gondoskodott. Ezért járt sokkal kevesebb eredménnyel Leo Geiserichkel való tárgyalása, mint Attilával való találkozása 452-ben. Nyugati forrásaink közül csak Prosper és Victor Tonnennensis említik Leo és Geiserich találkozását. A többi nyugati szerző éppúgy hallgat róla, mint bizánci forrásaink. Az arianus Geiserich aligha a katolikus Leo követtségét várta három napig Róma előtt.

Geiserich várakozását egyedül katonai szempontok indokolták. Véleményünk szerint addig várt, míg egész hajóhada megérkezett; míg megbizonyosodott arról, hogy Róma nem tanúsít semmi ellenállást, és az itáliai csapatok (Maorianus?) nem avatkoznak közbe.

Geiserich serege azután bevonult Rómába, két hétig megszállva tartotta (jún. 2—16.) majd kincsek és foglyok tömegét vitte magával Karthagóba.

Eudoxia, III. Valentinianus özvegye, és két lánya, Eudocia és Placidia voltak a legelőkelőbb foglyok. Nem Eudoxia hívására jött Rómába Geiserich²¹. Még ha kérte is őt Eudoxia, hogy szabadítsa meg Maximustól, Geiserich ezt csak ürügyül használta a számára a legkedvezőbb helyzetben már elhatározott támadás indoklására.

III. Valentinianus halála után az özvegy császárnénak nem volt döntő hatása az eseményekre. A trónra Petronius Maximus jutott, annak ellenére, hogy Eudoxia jelöltje Maorianus volt. Különös, hogy Maorianus később császárként vandál-ellenes politikát folytatott. Mikor Geiserich a Városba indult, Leo pápa tárgyalt vele. Ha valóban Eudoxia hívta Rómába Geiserichet, s ha a császárnő (és hívei?) valóban a római—vandál együttműködés híve volt, mért nem ment a pápával együtt ő, vagy követe is Geiserich elé? Azok a források, melyek szerint Eudoxia hívta Geiserichet Rómába, csak Eudoxia sérelméről írnak (kényszerítették, kössön házasságot Petronius Maximusszal), de leánya, Eudocia és Hunerich, Geiserich fia sérelméről (állítólag éppen Eudociát kényszerítették arra, hogy Palladiusszal házasságot kössön,) nem. Ki volt Palladius felesége: Eudocia vagy Placidia?

Eudocia és Hunerich 445 óta jegyesek voltak. Miért nem kötöttek 455. jún. 2—16. között Rómában házasságot? Egy ilyen házasságkötés a Birodalom trónjára ültette volna Geiserich fiát. Kettejük házasságát mégis csak később, Karthagóban kötötték meg, és Hunerich nem római császár lett, hanem vandál trónörökös maradt.

A vandálok 455. júniusi Róma elleni hadjáratában Eudoxiának mindössze annyi szerepe volt, hogy leányaival együtt Geiserich fogságába került, aki őket ezután bel- és külpolitikája eszközeként használta fel. Eudocia Hunerich feleségeként emelte férje tekintélyét a vandál arisztokrácia előtt. Eudociát a későbbi tárgyalásokon Rómával és Konstantinápolyal szemben ütkártyaként használta fel Geiserich. Placidia ekkor már Olybrius jegyese vagy felesége volt, és Geiserich talán már 455-ben gondolt arra, hogy Olybriust saját jelöltjeként a császári trónra ülteti²².

²⁰ Prosper, 1375 (szövege: 1. jegyzet). Vict. Tonn. 455. (ed.: TH. MOMMSEN, MGH AA XI. 1894).

²¹ P. LAMMA: Ancora sull'invito di Eudossia a Geiserico. Convivium 8 (1936) 586—588. Az ellenkező álláspont részletesen: GITTI: Ricerche. 67—81.

²² F. M. CLOVER: The family and early career of Anicius Olybrius. Historia 27 (1978) 169—196, 194.

A Rómából elhurcolt foglyok tömegéből a császári család nőtagjain kívül név szerint csak Aetius fiát, Gaudentiust említi a kortárs Hydatius²³. Vajon csak azért, mert Hydatius elismeréssel írt Aetiusról is, vagy mert Aetius fia valamiképpen kiemelkedik a foglyok közül? Gaudentius jegyessége III. Valentinianus leányával (Eudocia vagy Placidia?) Aetius meggyilkolása után nyilván felbomlott. Magyarázatot Ióánnész Antiokheusz ad: Geiserich igényt tartott III. Valentinianus és Aetius vagyonára, akiknek gyermekei az ő foglyai voltak. Ezzel indokolta 455 után Itália elleni fosztogató vállalkozásait.

Geiserich Róma elleni 455. évi hadjáratának eseményeihez később néhány olyan epizódot is fűztek, melyeket a mai kutatás elutasít. Bár Euagriusz szerint Geiserich felgyújtotta Rómát, a kortársak beszámolóját fogadjuk el: Geiserich „gyújtogatás és öldöklés nélkül” fosztotta ki a Várost²⁴. Nem igazolják az újabb kutatások Paulus Diaconus beszámolóját sem, mely szerint Geiserich 455-ben Campaniát is kifosztotta. Az ide vonatkozó legendák az Alarich 410. évi itáliai hadjáratára vonatkozó hagyományból származnak. Leo pápa beszédét, melyet állítólag Geiserich Rómából való kivonulása után mondott el, újabban egy az Alarich 410-ben, Rómából való kivonulása napján évenként rendezett hálaadó ünnepen elmondott beszédnek tekintik.

A vandál királyság számára komoly hasznót hozott Róma kifosztása. H.-J. Diesner részletesen elemezte ezt²⁵. A zsákmány sok-sok nemesfémet, s ami fontosabb, munkaerőt biztosított a vandáloknak, sőt Eudoxia és leányai révén politikai ütőkártyát is. A vandálok fennhatósága alá kerültek 455-ben Észak-Afrika maradék római területei, valamint a Balearok, Korzika, Szardínia és Szicília. A vandál királyság területének növekedése egyúttal védelmi övezetének előretolását is jelentette.

A katonailag viszonylag gyenge vandál királyság a zavaros nemzetközi helyzetet használta ki 455-ben az anarchia által meggyengített Róma kifosztására, saját területeinek növelésére. A zavaros nemzetközi helyzet a vandál királyság katonai gyengeségét az 5. század későbbi évtizedeiben is elleplezte.

BÉLA CZÚTH

GEISERICH UND SEINE WANDALEN IN ROM

(2—16. Juni 455)

Die Flotte der Wandalen landete am 31. Mai 455 im Hafen von Rom. Die Bevölkerung der Stadt ergriff die Flucht und der Kaiser Petronius Maximus wurde „*tumultu populi et seditione... militari*” (Hydat. 162) getötet. Der Papst Leo erschien am Tor der Stadt vor Geiserich und erreichte, dass jener sich „*ab igne... et caede atque suppliciis*” (Prosp. 1375) enthielt, aber zwischen dem 2. und 16. Juni die Stadt methodisch ausplünderte.

Der Anfall Roms durch Geiserich wird damit begründet, dass der im Jahre 442 abgeschlossene Vertrag zwischen Rom und den Wandalen nach dem Tod III. Valentinians ausser Kraft trat. Die andere Begründung, derentsprechend Geiserich durch Eudoxia, die Witwe des Kaisers gegen Petronius Maximus zu Hilfe gerufen wurde, ist ungeschichtlich.

²³ Hydat. 167; Priszkosz, fr. 30; Joh. Ant. fr. 204. VÁRADY: Későrómai hadügyek. 185, 253.

²⁴ Euagr. H. E. II. 7 (Migne PG 86,2). Nik. Kalliszt.: E. H. XV. 11 (Migne PG 147). Prosper, 1375; Vict. Tonn. 455 (ed.: Th. MOMMSEN, MGH AA XI. 1894). Chron. Gall. a. DXI. 623 (ed.: Th. MOMMSEN, MGH AA IX. 1892); „*ingresso Geserico sine ferro et igne Roma praedata est*”. Paulus Diac. H. R. XIV. 17 (ed.: H. DROYSEN, MGH AA II. 1879). COURTOIS, Les Vandales. 195. Leo, Serm. 84 (= 71, ed.: R. DOLLE, SC 1973, t. IV). G. MORIN: Une fête romaine éphémère du Ve s.: l’anniversaire de la prise de Rome par Alarich. Historisches Jahrbuch 53 (1933) 45—50.

²⁵ DIESNER: Das Vandalenreich. 64—65.

Im Jahre 451, zur Zeit der Schlacht bei Catalaunum, waren die Wandalen trotz des mit Rom geschlossenen *foedus* neutral, Geiserich plante sogar zu dieser Zeit eine hunnisch-wandalische Koalition gegen Rom, worauf er nach dem Zerfall des hunnischen Reiches verzichten musste. Der Sieg des Aetius bei Catalaunum war eine diplomatische Niederlage für Geiserich. Zwischen 451—455 kann das Verhältnis zwischen Geiserich und Rom für gut gehalten werden; nach dem Tod des Aetius wurde ein katholischer Bischof nach Karthago ernannt.

Nach der Ermordung III. Valentinians (16. März 455) herrschte Anarchie in Rom. Petronius Maximus konnte ohne innen- und aussenpolitische Unterstützung, ohne die Hilfe des Oströmischen Reiches die Oberhand über die Anarchie nicht gewinnen.

Geiserich ist zu dieser Zeit militärisch schwächer als Rom zusammen mit seinen potentiellen Verbündeten (der oströmischen Flotte und dem westgotischen Heer). Die Zeit der Herrschaft des Petronius Maximus war hingegen sehr geeignet für die Anwendung des Prinzips „Die beste Verteidigung ist der Angriff.“ Geiserich hat Rom ausgeplündert um die Entstehung einer Koalition gegen das Wandalenkönigtum zu verhindern; noch wichtiger war für ihn die Besetzung der noch römischen Gebiete in Nord-Afrika, der Balearen, von Corsica, Sardinien und Sizilien. Er baute eine Verteidigungszone um das Stammgebiet des Wandalenkönigtums aus.

Geiserich plünderte Rom, aber erobern wollte er es nicht. Er liess die Eheschliessung seines Sohns, Hunerich und der Tochter III. Valentinians nicht in Rom veranstalten, obwohl Hunerich in dieser Weise sogar Kaiser Roms hätte werden können. Geiserich schleppte die weiblichen Mitglieder der kaiserlichen Familie als Gefangenen mit sich, und die Ehe von Hunerich und Eudoxia wurde in Karthago geschlossen, so wurde Eudoxia nicht Kaiserin, sondern die Frau des wandalischen Thronfolgers.

Das militärisch relativ schwache Wandalenkönigtum hat die wirre internationale Lage (für die Plünderung Roms und) für die Verstärkung seiner eigenen Verteidigung ausgenützt, sowohl im Jahre 455 als auch in den folgenden Jahrzehnten des 5. Jahrhunderts.

MARÓTI EGON

COLUMELLA KORA-KÖZÉPKORI TOVÁBBÉLÉSÉHEZ

A M. Porcius Cato *De agri cultura* c. munkájában bemutatott árutermelő villa-gazdaság termékei révén szoros kapcsolatban állt a piaccal, a kereskedelemmel, iparcikk-szükséglete folytán a városi kézműves műhelyekkel, alkalmi munkaerőhiánya következtében pedig a birtok közelebbi-távolabbi körzetével. Egyébként, mint gazdasági egység, a villa rustica állandó munkaerő-állományát tekintve zárt rendszert alkotott, amelynek folyamatos, zavartalan működését tulajdonosa a felügyelő rabszolgának, a vilicusnak¹ a segítségével igyekezett biztosítani.

1. Ilyen körülmények között jövés-menésről, holmi szomszédolásról természetesen szó sem lehetett. Jellemzőek erre a vilicusnak szóló utasítások, tilalmak, a vele szemben támasztott követelmények. Így pl. 5,3.: *duas aut tres familias habeat, unde utende roget, et quibus det, praeterea nemini* = csak két-három olyan gazdaság legyen, ahonnan szükséges dolgokat kér és amelynek ad, azonkívül senki; 5,2.: *ad caenam nequo eat*²: *vilicus ne sit ambulator*³: lakomára sehová el ne menjen; a vilicus ne legyen tekergő. — Ez utóbbi szempont visszatér a vilicusszal szemben támasztott azon követelmény indoklásában is, hogy maga is dolgozzék a földeken; ennek következtében egyebek között a fáradtság elveszi a kedvét attól, hogy elköszáljon: *opus rusticum omne curet uti sciat facere, et id faciat saepe, dum lassus fiat* (5,4.) *si hoc faciet, minus libebit ambulare*⁴ et... *dormibit libentius*⁵.

Hasonló álláspontra helyezkedett később Saserna is⁶: *Sasernae liber praecipit, nequis fundo exeat praeter vilicum et promum et unum, quem vilicus legat; siquis*

¹ A témához I. MARÓTI E.: *A vilicus és az itáliai villa-gazdaság*. AntTan 21 (1974) 189—203. = *The vilicus and the villa-system in Ancient Italy*. Oikumene 1 (1976) 109—124.

² Vö. 143, 1. a vilica kötelmei között: *ad cenam ne quo eat neve ambulator siet*. L. még uo.: *vicinas aliasque mulieres quam minimum utatur neve domum ad sese recipiat*.

³ Columella (I 8,7) értelemszerűen idézi Catót, s hozzáfűzi a maga meggondolásait: *vilicus enim, quod ait Cato, ambulator esse non debet nec egredi terminos nisi ut addiscat aliquam culturam, et hoc si ita in vicino est, ut re (valójában, tulajdonképpen) manera possit*.

⁴ Plutarchos (Cato 21,1) is említi, hogy Cato megtiltotta rabszolgáinak, hogy idegen házba lépjenek, kivéve, ha ő vagy a felesége küldte őket.

⁵ 5,51. — A gondolathoz vö. MARÓTI E.: Acta Ant. Hung. 11 (1963) 230. = Görög és latin írók 11. Budapest 1966, 62—3.

⁶ L. Varró, r.r. I 16,5. = fg. 1. (F. SPERANZA: *Scriptorum Romanorum de re rustica reliquiae* I. Messina 1974) = fg. 5. (J. KOLENDÓ: *Le traité d'agronomie des Saserna*. Archiwum Filologiczne. Wrocław 1973.) Vö. M. E. SZERGEJENKO: *Ocserki po szel'szkomu hozjajsztvu drevnyej Italii*. Moszkva—Leningrad 1958, 172. E. M. STAERMAN: *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik*. Wiesbaden 1969, 95.

*contra exierit, ne impune abeat: si abierit, ut in vilicum animadvertatur*⁷: Saserna könyve előírja, hogy senki se menjen ki a birtokról, kivéve a felügyelőt, a raktárkezelőt és még egy személyt, akit a felügyelő jelöl ki; ha valaki ennek ellenére ki-megy, ne távozhasson büntetés nélkül; ha úgy távozott, a felügyelőt kell felelősségre vonni. — Ezt a megfogalmazást Varro kissé lazának találja, és imígy korigálja: *quod potius ita praecipiendum fuit, nequis iniussu vilici exierit, neque vilicus iniussu domini longius, quam ut eodem die rediret, neque id crebrius, quam opus esset fundo*⁸: Ezt jobb lett volna úgy előírni, hogy senki se menjen ki urának utasítása nélkül hosszabb időre, csak úgy, hogy még aznap visszatér, s ez se történjék gyakrabban, mint ahogy az a birtok szempontjából szükséges.

Hasonló szellemben ír a kérdésről Columella is: *ne extra fines a se missum progredi sinat* (ti. a vilicus), *sed nec ipse mittat, nisi magna necessitate cogente*⁹: Csak annak az eltávozását engedje meg (a felügyelő) a birtok területéről, akit ő maga küldött, de ő is csak akkor küldjön el (valakit), ha nagy szükség kényszeríti erre.

Látnivaló tehát, hogy nyomós indok nélkül maga a vilicus sem hagyhatta el a gazdaságot, jelenléte feltétlenül szükséges volt. Arra, hogy alkalmanként a többi rabszolga közül is eltávozott volna valaki, Cato közlései alapján legfőljebb következtetni lehet¹⁰.

2. Látjuk tehát, hogy a római mezőgazdasági irodalomban Catótól kezdve hagyományosan követik egymást azok a tilalmak, amelyek igyekeznek korlátozni a rabszolgákat abban, hogy elhagyják a gazdaságot, a birtok területét. Első olvasásra meglepő módon hasonló előírással találkozunk a rendalapító Nursiai Benedek (kb. 480—547) *Regula*-jában, aki ezáltal a szerzetesek mozgását kívánta a kolostor körletére korlátozni (66,6): *Monasterium autem, si possit fieri, ita debet constitui, ut omnia necessaria, id est aqua, molendinum, hortum vel artes diversas intra monasterium exerceantur, (7) ut non sit necessitas monachis vagandi foras, quia omnino non expediat animabus eorum*¹¹. Tehát: A kolostort pedig, ha lehetséges, úgy kell megszervezni, hogy (meglegyen benne) minden szükséges, tehát víz, malom, s a kertet s mindenféle mesterséget a falain belül lehessen művelni, hogy a szerzeteseknek ne legyen szükségük elkészálni kívülre, mert ez egyáltalán nem válik lelkük üdvére.

A tilalomnak különös nyomatékot ad egyrészt az utána következő utasítás, amely biztosítani kívánja, hogy a szerzetesek emlékezetébe vessék ezt az előírást¹², másrészt a gondolatnak ismételt felbukkanása, különböző összefüggésekben való megfogalmazása a szerzetesi szabályzatban¹³.

Benedeknek az idézett rész második felében foglalt tilalma a *Regula* nagy hatása következtében idővel számos rendelkezésben, szerzetesi, ill. apáca-kolostor szabályzatában visszatér. Legelőször talán már Ferreolus püspöknek (†581) az 558 táján alapított kolostora számára írt *regulájában*: *Vagari per loca monachum sicut non*

⁷ Vö. Cato 5,2.: *vilicus, si nolet male facere* (ti. a familia), *non faciet; si passus erit, dominus impune ne sinat esse*.

⁸ L. még SPERANZA, i. m. 37. l.

⁹ I 8,12. L. még Palladius I 6,2.: *Ferrarii, lignarii, doliorum cuparumque factores necessario habendi sunt, ne a labore sollemni rusticos causa desiderandae urbis avertat*.

¹⁰ L. pl. 2,2.: *opus publicum effeciesse*; 23,1.: *quala parentur, menae emanat*.

¹¹ L. Benedicti *Regula*. Rec. R. HANSLIK. Vindobonae 1960, 156. (CSEL 75.)

¹² 66,8.: *Hanc autem regulam saepius volumus in congregatione legi, ne quis fratrum se de ignorantia excuset*.

¹³ Vö. c. 51. 67,7.

*decet, ita non convenit; ne in quocumque vitio captus saeculi delectatione elabetur...*¹⁴. — A Sevillai Isidorusnak a VII. század elején keletkezett *Regula*-ja 1. fejezetében a következő olvasható: *Hortulus sane intra monasterium sit inclusus, quatenus dum intus monachi operantur, nulla occasione exterius evagantur*¹⁵. — A *Regula* hatása igazán a 742. évi zsinatot követően, különösen a Karoling reneszánsz idején bontakozott ki¹⁶. Ennek megfelelően a tárgyalta tilalmi Nagy Károlynak a IX. század elején keletkezett *Capitulare*-jában a következő megfogalmazásban jelenik meg: *Foris monasterio nequaquam progrediendi licentiam habeant, nisi maxima cogente necessitate; quod tamen episcopus... omnino procuret, ne foris monasterio vagandi usum habeant*¹⁷ (sc. monachi). — Jámbor Lajos 817. július 10-én kelt *Capitulare monasticum*-a a következőket írja elő a szerzeteseknek: *Ut villas frequenter, ... et nisi necessitas coegerit, non circumeant, ... et si eos ire ad eas necessitas fuerit, expleti necessitas negotio ad sua mox monasteria redeant*¹⁸. — A 822-ben elhunyt Eigilis „*Vita S. Sturmii Abbatis*” c. művében (c. 20) Benedek *Regulájára* utalva így ír: *...quod sancta regula praefatur, ut artes intra monasterium continerentur, ne forte propter aliquam necessitatem foris vagandi fratribus opus fieret...*¹⁹.

A különböző kolostori szabályzatokból, ill. a szerzetesekre és apácákra vonatkozó rendelkezésekből vett tilalmak az előljáróban idézett antik mezőgazdasági írók közül a legközelebbi gondolati egyezést Columella fogalmazásával mutatják, helyenként egészen az egyes kifejezések egyezségig. Mint alább látni fogjuk, ez bizonyára nem egészen véletlen.

Mint láttuk, Benedeknek az utókor számára példaképül szolgáló megfogalmazása is a Columelláéval mutatja a legközelebbi rokonságot; gondoljunk csak a *necessitas* fogalmának, mint indoknak a kiemelésére. — Honnan került azonban Columella — vagy bármely antik mezőgazdasági szerző — nyilatkozatának remniszcenciája a *Regula*-ba? Benedeknek a profán szerzőkre vonatkozó ismereteit illetően erősen megoszlik mind a filológusok, mind az egyháztörténészek felfogása; a legapróbb idézet-töredék, allúzió számontartásától az antik auktorok felhasználá-

¹⁴ „Az, hogy a szerzetes szerteszét kószáljon, amiképpen nem illik, épp úgy nem (is) kívánatos, nehogy valamiféle bűnbe esvén a (kül)világ csábításától meginogjon...” S. Ferreoli Uctiensis episcopi *Regula ad monachos* (PL LXVI col. 959—) c. 20. A *Regula* datálásához l. G. PENCO: S. Benedicti *Regula*. Firenze 1958, CVI. p. — Különbben nem érdektelen az id. részlet folytatása sem: *Quapropter ita definivimus observandum, ut praeter illos qui pro utilitate monasterii ab abbate huc illincque habere iubentur excursus, nullus egredi monasterium loco alio moraturus absque voluntate abbatis pro qualibet re vel necessitate praesumat...*

¹⁵ 3. (526) in: PL LXIII col. 869. — Ugyancsak a VII. században említik először „*regulam et cursum sancti Benedicti*”: Saecul. VII. et VIII. eccles. monumenta. c. 14 (PL LXXXVIII col. 1184 A.)

¹⁶ Vö. S. BRECHTER, in: Benedictus der Vater des Abendlandes 547–1947. Weihegabe der Erzabtei St. Ottilien zum vierzehnhundertsten Todesjahr. Dargebracht und herausgegeben von H. S. BRECHTER. München (é. n.) 482. (A továbbiakban: Benedictus—Weihegabe.) CSÓKA J. LAJOS: Szent Benedek fiainak világtörténete. Budapest 1970. I 77—, 101—.

¹⁷ „A monostoron kívül semmiképpen ne legyen kijárásuk (ti. a szerzeteseknek), kivéve, ha a legnyomósabb szükség kényszeríti rá; mégis a püspök mindenképpen gondoskodjék róla, hogy a monostoron kívüli kószálás ne váljék szokássá.” Caroli Magni *Capitulare missorum generale* 17. MGH LS II/1.

¹⁸ „Hogy a gazdaságokat ne látogassák gyakran... és csak ha a szükség kényszeríti őket erre, ... s ha szükséges volt oda elmenniük, elvégezvén a szükséges teendőket, nyomban térjenek vissza monostorukba.” MGH LS II/1. 170., 26. — Vö. Hlodowici ad archiepiscopos epistulae (816—17). MGH LS II/I. nr. 169., p. 341.: ...ut abbatissae propriis monasteriis resideant ... et nullius illarum... foras qualibet occasione accepta evagandi licentiam attribuant.

¹⁹ MGH SS II 375.

sának teljes tagadásáig²⁰. A Columella-reminiscenciát viszont, ami megítélésünk szerint kétségbevonhatatlan, tudomásunk szerint egyetlen szerző sem tartja számon. Azt magunk sem tartjuk valószínűnek, hogy Benedek közvetlenül Columellából merített volna. Ki lehetett tehát, melyik keresztény szerző, ill. mű a közvetítő? A *Regula Magistri* — amit újabban általában Benedek *Regulája* főforrásának tartanak²¹ —, ill. Augustinus (354—430) — különben sok tekintetben mintául szolgáló *De opere monachorum* c. műve nem, mert ezekben az adott összefüggésben nem szerepel a kérdéses tilalom, ill. hasonló megfogalmazásban egyáltalán nem található náluk. Ugyanez a helyzet Caesarius *Regulájával* is.

3. Megítélésünk szerint elsősorban két szerző jöhet számításba közvetítőként. Az egyik Cassiodorus (kb. 487—580), aki 512—522 között mint *Curator Lucaniae et Bruttiorum*, apjától örökölt calabriai birtokán megalapította *Vivarium* nevű kolostor-gazdaságát, ahová idősebb korában, 538-ban maga is visszavonult. —

A Benedek-rendi kolostorok a szerzetesek számára nemcsak az elvonult ájtatoskodásnak, az épületes olvasmányokon való elmélkedésnek, hanem a gyakorlati munkavégzésnek a kereteit is jelentették²². Benedek *Regula*-ja lényegében pontot tett a szerzetesek fizikai munkavégzése szükséges voltának kérdésében régóta folyó vitára, amelyben az egyik első jelentős, hasonló szellemű állásfoglalás a nagytekintélyű, művelt hippói püspök, Augustinus már említett *De opere monachorum* c. vitairata volt²³. Ennek, valamint Cassiodorusnak hatására Benedek is létrehozott Monte Cassinóban egy kolostori gazdaságot. A közvetlen minta az említett *Vivarium* nevű kolostor lehetett, ahol Cassiodorus a szerzetesek számára jól felszerelt gazdaságot és jelentős könyvtárat szervezett; az utóbbi volt a legkorábbi a maga nemében. Cassiodorus a kolostor gazdasági tevékenységét a szervezői munka mellett irodalmi munkásságával is szolgálta. Így a *De institutione divinarum litterarum* c. (540 körül írt) művében egyebek között Vergilius *Georgica*-ját idézve²⁴ az antik mezőgazdasági írók, így Gargilius Martialis, Columella és Palladius²⁵ „keresztény szellemben”

²⁰ A szkeptikus, ill. elutasító álláspontra vonatkozóan I. E. WÖLFFLIN: Benedek von Nursia und seine Mönchensregel. Sber. phil. i. hist. Kl. d. Bayer. A. d. W. München 1895, 440. S. BRECHTER: St. Benedikt und die Antike. Benediktus—Weihegabe 153—156. F. WEISSENGRUBER: Monastische Profanbildung in der Zeit von Augustinus bis Benedikt. In: Mönchtum und Gesellschaft im Frühmittelalter. Hrsg. von F. PRINZ. Darmstadt 1976, 408. (Wege der Forschung CCCXII. = RHM 10, 1966.) Tartózkodó: M. SCHANZ—C. HOSIUS—G. KRÜGER: GRL IV 2 (München 1920) 953. A párhuzamok regisztrálása: C. BUTLER: Sancti Benedicti Regula monasteriorum³. Freiburg/Br. 1927, 187—. I. HERWEGEN: Der heilige Benedikt. Ein Charakterbild. Leipzig 1960, 146. l. 4. j. R. HANSLIK, i. m. 174. A. DE VOGÜÉ=J. NEUFVILLE: La règle de Saint Benoît IV. Paris 1971, 1424.

²¹ Vö. *Regula Magistri* (PL LXXXVI col. 943—.) c. 95.: *Omnia necessaria intus regias esse oportet, id est furnum, macinae, refrigerium, hortus, et omnia necessaria, ut non sit frequens occasio, propter quam fratris multotiens foras egressi, saecularibus mixti...*

²² *Regula* c. 28. *De opera manuum cotidiana*. 1.: *Otiositas inimica est animae; ideo certis temporibus occupari debent fratres in labore manuum, certe iterum horis in lectione divina.* — 7.: *Si autem necessitas loci aut paupertas exegerit, ut ad fruges recolligendas per se occupentur, non contristentur, (8) quia tunc vere monachi sunt, si labore manuum suarum vivunt, sicut et patres nostri et apostoli.* Vö. BERLIÈRE: La familia dans les monastères Bénédictins du moyen âge. Bruxelles 1931, 3. A. BLAZOVICH: Soziologie des Mönchtums und der Benediktinerregel. Wien 1954, 94. 101. I. HERWEGEN, i. m. 87.

²³ Augustinus hatására az adott összefüggésben vö. i. m. c. XXIX—37.: *...multo malle per singulos dies certis horis, quantum in bene moderatis monasteriis constitutum est, aliquid manibus operari, et ceteras horas habere ad legendum et orandum, aut aliquid de divinis Litteris agendum liberar...* L. még pl. Isidorus: *Regula monachorum V. De opere monachorum* c. fejezetének 1. és 6. pontját. (PL LXXXIII col. 873. és 875.)

való olvasására buzdította társait, s leírta a kolostor kertgazdaságát²⁶, amely bizonyára ösztönzően hatott mind a Monte Cassinó-i kolostor-gazdaság kialakítására, mind a *Regula* idézett helyére, amely a *Vivarium*hoz hasonló, zárt, önellátó gazdaság modelljét tűzte ki célul²⁷; azért is, hogy ezzel is óvja a szerzeteseket a külvilág csábításaitól²⁸.

Cassiodorus kétségkívül ismerte Columella munkáját: igazolja ezt említett tanácsán kívül műveik előszavának egybevetése²⁹. A *De institutione divinarum litterarum praefatio*jának első, program-adó mondatát Columella *Res rustica*-ja I. könyvének előszava ihlette: hasonló módon panaszkodnak a mezőgazdasággal, ill. a Szentírással foglalkozó irodalom elhanyagoltságán. Col. I. *praef.* 3—5.: *atque ego satis mirari non possum, quid ita dicendi cupidi seligant oratore, cuius imitentur eloquentiam, ... et ne simul singula persequar, ei studio, quod quis agere velit, consultissimum rectorem adhibeat, ... sola res rustica, quae sine dubitatione proxima et quasi consanguinea sapientiae est, tam discentibus egeat quam magistris. adhuc enim scholas rhetorum, et, ut dixi, geometrarum musicorumque vel, quod magis mirandum est, contemptissimorum vitiorum officinas, ... non solum esse audivi, sed et ipse vidi: agricolationis neque doctores, qui se profiterentur, neque discipulos cognovi.* — Cassiod. *Inst. praef.* (PL LXX [537] col. 1105): *Cum studia saeculariarum litterarum magno desiderio fervere cognoscerem, ita ut multa pars hominum per ipsa se mundi prudentiam crederet adipisci, gravissimo sum (fateor) permotus, quod Scripturis divinis magistri publici deessent, cum mundani auctores celeberrima procul dubio traditione pollerent.*

Különben Cassiodorus a szellemi foglalatosságot szembevetően többre értékeli a fizikai munkánál; ez utóbbit főleg azoknak ajánlja, akik az előbbire kevésbé alkalmasak (c. 28.). Ezért, Vergilius mellett a 127. zsoltárt idézve, szinte mentegetődzve

²⁴ Mellesleg a c. 28. elején egy Horatius-reminiscencia olvasható: „quia p(a)ene brevitatis omnis obscura est” — vö. *Hor. epist.* II 3,35—6.: *brevis esse laboro, / obscurus fio.* — Különben Vergiliust — így a *Georgica*-t is — már Augustinus is gyakran idézte; vö. H. HAGENDAHL: *Augustine and the Latin Classics.* Göteborg 1967 (SGLG 20:1) 316—369—.

²⁵ Vö. A. KAPPELMACHER: *Columella und Palladius bei Cassiodor.* WS 1917, 176—9. — SZUNYOGH XAV. FERENC (Szent Benedek és Cassiodorus. Pannonhalma 1919, 29.) téhát téved, amikor azt állítja, hogy Cassiodorus sehol sem buzdít az antik klasszikusok olvasására. Az említettek közül (i. h. col. 1142) egyebek között a következőket írja: *Verumtamen nec illud Patres sanctissimi decreverunt, ut saecularium litterarum studia respuantur, quia exinde non minimum ad sacras Scripturas intelligendas sensus noster instruitur... Multi iterum Patres nostri talibus litteris eruditi, et in lege Domini permanentes, ad veram sapientiam pervenerunt, sicut beatus Augustinus in libro de Doctrina Christiana meminit ... Quos nos imitantes, cautissime tamen et incunctanter utrasque doctrinas, si possumus, legere festinemus.*

²⁶ C. 29.— A fentiekre vonatkozóan vö. *AntTan* 22 (1975) 70. 72. = *Acta An. Hung.* 23 (1975) 275. 277. A szerzetesek szükségleteinek fedezésére irányuló középkori gazdálkodáshoz, ill. Benedek *Regulájának* a középkori gazdaság termékstruktúrájának alakulására gyakorolt hatásához I. G. DUBY: *Emberek és struktúrák a középkorban.* Budapest 1978, 28—.

²⁷ Vö. A. WERMINGHOFF: *Die wirtschaftstheoretischen Anschauungen der Regula sancti Benedicti.* In: *Historische Aufsätze K. ZEUMER zum sechzigsten Geburtstag als Festgabe dargebracht von Freunden und Schülern.* Weimar 1910, 33—4. 37. 41. BLAZOVICH, i. m. V. L. HERWEGEN, i. m. 97.

²⁸ A fizikai munkavégzés célja különben kettős volt: a szerzetesi közösség önfenntartása, ill. az aszkézis gyakorlása a kísértések távoltartásának megkönnyítésére. A különböző szerzők, *regulák* hol az egyik, hol a másik szempontot helyezik előtérbe. A kérdéshez vö. L. TOSTI: *Della vita di San Benedetto.* Monte Cassino 1892, 188. H. DEDLER: *Vom Sinn der Arbeit nach der Regel des Heiligen Benedikt.* *Benedictus-Weihgabe* 103—118.

²⁹ WEISSENGRUBER, i. h. 426—7. csak Augustinust tartja számon Cassiodorus *praefatio*jának forrásaként.

így ír: *Quia nec ipsum est a monachis alienum hortos colere, agros exercere, et pomorum fecunditate gratulari...*³⁰

Ami mármost a kérdéses eltávozási tilalmat illeti, az az ő megfogalmazásában szelídebben hangzik: *Ita fit, ut monasterium potius quaeratur ab aliis, quam vos extranea loca iuste desiderare possitis* (c. 25.). Ez az állásfoglalás nem állítható párhuzamba Benedekével; Cassiodorus egy esetleges korábban keletkezett, de elveszett munkájára következtenni viszont merő hipotézis lenne.

A másik feltételezhető közvetítő a Columella-reminiscencia, ill. az abban foglalt tilalom tekintetében Rufinus (345—410), aki *Historia monachorum* c. munkájában Isidorus apát thebaisi kolostorának leírásánál egyebek között a következőket mondja: ... *monasterium, amplissimis spatiis circumsaeptum muroque circumdatum ... Intrinsecus putei plures, horti irrigui, et quaecumque necessaria usibus erant, sufficienter, imo et abundanter provisae; ob hoc, ut nulli monachorum habitantium intrinsecus necessitas ulla fieret exeundi foras ad aliquid requirendum*³¹.

4. Talán meghökkentően hat profán, nagyon is „földhözragadt” gyakorlati célzatú antik mezőgazdasági munkák és a kereszténység vallásos iratai között kapcsolatot keresni, különös tekintettel arra, hogy az előbbieken foglalt utasítások tetemes része rabszolgáknak — a birtokot irányító *vilicus*nak és rabszolgatársainak — szólt, az utóbbiak előírásai pedig jámbor szerzeteseknek. Ne felejtjük el azonban a következőket. Miként a korai keresztény gyülekezetek társadalmi összetétele általában, úgy a szerzetes-kolostoroké is igen vegyes volt. Tény, hogy maga Benedek is számolt rabszolgák jelenlétével³². A szerzetesek általánosan elterjedt, az apostolokra visszavezetett megjelölése volt a *servus Dei*, *servus Christi* formula³³. S ennek megfelelően Benedeknél is sűrűn előfordul a szerzetesi élet, szolgálat megjelölésére a *servitus*³⁴, a *servitium*³⁵ főnév, ill. a *servire* ige³⁶. Nem véletlen, hogy egyes teológusok és egyháztörténészek éppen az engedelmesség megkövetelésében látják a *Regula* lényegét.

Abban viszont teljes az egyetértés, hogy Benedek fő érdeme a zárt szerzetesi közösség megszervezése és szabályozása volt, szemben a keleti remete-szerzetességgel, s a korabeli itáliai girovagus életmóddal. Ezt szolgálta a szerzetesi fogadalom írásba

³⁰ Ellenkező előjelű javaslatot olvashatunk Ferreolus *regulájának* (I. a. 14. jegyzetet) 28. fejezetében: *paginam pingat digito, qui terram non proscindit aratro*. Szembetűnő, hogy a mondat második fele egy — a nyilván betoldott *non* szócskával módosított — hexameter utolsó négy verslába, amely különben meglepő módon egy Lucretius sorral mutat hasonlóságot: V 210.: ...*terram pressis proscindere aratris*.

³¹ „A kolostort tágas térség övezi és fal veszi körül... Bent több kút, öntözött kertek (vannak) és mindennel, ami csak szükséges megélhetésükhöz, megfelelően, sőt bőségesen el vannak látva; azért, hogy egyetlen bent lakónak se legyen semmiféle szüksége arra, hogy eltávozzék valaminek a beszerzésére”. c. 17 (181), in: PL XXI col. 439. — A kapcsolatot valószínűsíti az a körülmény is, hogy mindkét nyilatkozat a kapuőr (*portarius*) teendőinek a szomszédságában található. Benedeknél különben is több Rufinusra visszavezethető megfogalmazás található. — Vö. P. DELATTE: *Commentaire sur le Règle de Saint Benoît*. Paris 1913, 528., vö. 531—532. BUTLER, i. m. ill. HANSLIK, i. m., *ad l. c.*

³² C. 2,20.: *quia sive servus sive liber...* A helyhez vö. S. BRECHTER: *Die soziologische Gestalt des Benediktinertums in seinen Anfängen*. Benedictus-Weihegabe 62.

³³ L. Enciclopedia Cattolica XI. Città del Vaticano — Firenze. 1953, 420—22., s. v. *Servus servorum Dei*.

³⁴ 2,24. 16,2. 5. 49,5. 50,4.

³⁵ *prol.* 45. c. 5,3.

³⁶ 53,18. 61,10. 66,2. — L. még BRECHTER, in: *Benedictus-Weihegabe* 186—88., ill. alább l. és 39. j.

foglalásának a kezdeményezése, valamint az elvben már Augustinus által megkövetelt szerzetesi munkavégzés gyakorlati megvalósítása.³⁷

Így lett a kolostori szervezet, mint láttuk, egyben gazdasági egység is, amelynek kialakításához keresve sem találhattak volna jobb mintát, mint amilyen az antik *villa rustica* volt. A régészet ebben a vonatkozásban még bizonyos kontinuitást is igazol, amennyiben a feltárások tanúsága szerint számos kora-középkori templom és kolostor a gót pusztítások nyomán megrongálódott, ill. lerombolt és elnéptelenedett itáliai és tartományi *villa rustica*-k épület-együtteseinek épült fel és élt tovább³⁸. Az összefüggés tehát ebben a vonatkozásban is valós.

Az antik *villa*-gazdaság és a kora-középkori kolostor-gazdaság szervezetének lényeges egyezései alapján nem meglepő, hogy számos hasonló elv található a római agrár-szakírók Catótól kezdve megfogalmazott, kiérlelt utasításai, ill. a szerzetesi szabályzatok egyes előírásai között. Itt tulajdonképpen fölösleges akár csak közvetett hatást is keresni: az analóg jelenségek a dolog természetében gyökereznek; meglétük azonban ennek ellenére, vagy talán éppen ezért nem érdektelen. Olyan tényezőkre gondolok, mint a következők. Az apát (*abbas*) egyben a kolostor gazdasági vezetője, *dispensator* is³⁹, akárcsak a *vilicus*, a *procurator* a *villa*-gazdaságnak. Az apát helyzetét, szerepét a tevékenységével kapcsolatban használt ilyen szavak jellemzik; mint: *praeesse, praecipere, imperare, iubere, ordinare, coercere, corripere*, ill. *iussio, imperium, disciplina*⁴⁰. Hasonló szóhasználat általános voltát állapította meg a De Robertis a *vilicus* irányító szerepével összefüggésben⁴¹.

Ismereteseek Cato szigorú előírásai a rabszolgáknak élelmisszerrel és innivalóval való ellátására vonatkozóan, aminek mértéke a végzett munka jellegéhez és a naptári évszakhoz is igazodott (*De agr. c. 55—57.*). Hasonlóan aprólékos, bár kevésbé rideg rendelkezéseket találunk Benedek *Regulájában* is (*c. 39—40*)⁴². Mindkét szerző intézkedik a rabszolgák, ill. a szerzetesek ruházatáról; és a takarékoság szempontja megtalálható Benedeknél is, ha épületesebb indokolással is, mint Catónál⁴³.

A kolostor-gazdaságban a rendes napi munkát a szerzetesek végzik (*l. c. 7—8.*), akárcsak a *villa*-gazdaságban a rabszolgák. Külső munkaerőt főként fontosabb építkezések, szerelési, ill. speciális mezői munkák elvégzése céljából vesznek igénybe⁴⁴ — akárcsak a *villa rustica* tulajdonosai⁴⁵ stb. —

³⁷ Vö. J. CHAPMAN: Saint Benedict and the sixth century. London 1929, 120—24. BLAZOVICH, i. m. 58—60. 66. 103—4. BRECHTER, i. h. 71—75. A. WAGNER: Der klösterliche Haushalt des heiligen Benedikt. Uo. 99—10. HERWEGEN, i. m. 81. 85—6.

³⁸ Vö. J. PERCIVAL: The Roman Villa. An historical introduction. Berkeley and Los Angeles 1976, 178—183. 189—. Különben már WERMINGHOFF (i. h. 49.) megállapította, hogy a Monte Cassino-i kolostor-gazdaság a római birodalom késő császárkori mezőgazdaságának előzményeihez kapcsolódott. I. HERWEGEN pedig (Sinn und Geist der Benediktinerregel. Einsiedeln—Köln 1944, 392) utalt rá, hogy a c. 66-ban Benedek a gazdaságnak csak a legszükségesebb tartozékait sorolja fel, ahogy azt egy római majorság (*villa*) mutatja.

³⁹ C. 64,5. BLAZOVICH, i. m. 76.: „Verwalter des Klosters und seines Eigentumes”.

⁴⁰ Vö. HERWEGEN: Der heilige Benedikt. 86.

⁴¹ Vö. AntTan 21 (1975) 196—7. = Oikumene 1 (1976) 117—8.

⁴² A kérdéshez vö. A. WAGNER, i. h. 85—88. DEDLER, i. h. 108. — A megfogalmazás határozatlanságára vonatkozóan vö. J. CHAPMAN, i. m. 21.

⁴³ Cato, c. 59.: *quotienscumque tunicam aut sagam dabis, prius veterem accipito, unde centones fiant.* — Benedek c. 55,9.: *Accipiente noba (=nova) vetera semper reddant in praesenti reponenda in vestiario propter pauperes.* — Vö. BRECHTER, i. h. 189.

⁴⁴ Vö. U. BERLIÈRE, i. m. 4—5.

⁴⁵ Vö. Acta Ant. Hung. 11 (1963) 217. 230. = Görög és latin írók 11. Budapest 1966, 45. 62., ill. Acta Ant. Hung. 18 (1970) 128—9. = Görög és latin írók 14. Budapest 1971, 76.

Kétségbevonhatatlan tény, hogy az antik római agrotechnika vívmányainak középkori továbbélésében, nyugat- és közép-európai elterjedésében jelentős érdemei vannak a különböző szerzetesrendeknek, ezek között is elsősorban a Benedekrendnek. Ehhez a tevékenységhez, s egyáltalán a gazdasági munka megszervezéséhez szükséges volt a római mezőgazdasági irodalomnak bizonyos mértékű, legalább közvetett úton megszerzett ismerete is. Ezeknek az ismereteknek a közvetítésében különös jelentősége volt a más összefüggésben már említett Sevillai Isidorusnak, aki nem utolsó sorban az *Etymologiarum sive Originum libri XX* c. munkájával igen értékes hatást gyakorolt az utókorra⁴⁶. Ebben a terjedelmes és értékes kompendiumban olyan tárgyú áttekintések olvashatók, mint a *De aedificiis et agris* c. XV. könyvben a *De aedificiis rusticis* c. 12. fejezet, a *De agris* c. 13. és a *De finibus agrorum* c. 14., a *De mensuris agrorum* c. 15., valamint a *De itineribus* c. 16. fejezet⁴⁷; illetőleg s különösen a *De rebus rusticis* c. XVII. könyv, a XX. könyv *De instrumentis rusticis* c. 14. fejezete⁴⁸ stb.

5. A korai keresztény irodalom tehát, bizvást elmondhatjuk, több szállal kapcsolódik az antik mezőgazdasági irodalomhoz — s általában a „pogány” római irodalomhoz —, mint az általánosan elfogadott. Ennek illusztrálására, s egyben a téma lezárásául idézzük Columella művének, ill. Isidorus *Regulájának* egy-egy helyét, amelyeknek gondolatmenete, fordulatai teljességgel párhuzamosak, a kifejezések zömükben azonosak (ill. szinonimák), sőt még sorrendjük is hasonló. A legérdekesebb azonban az, hogy Columella azokat a tulajdonságokat sorolja fel, amelyeket a birtokot irányító *vilicus* rabszolga esetében tart kívánatosnak, Isidorus pedig azokat, amelyeket a kolostor apátjának személyére vonatkozóan. (A kiemelés a párhuzamosság szemléltetését célozza.)

⁴⁶ Isidorus irodalmi tevékenységének jelentőségére, az antik szerzők kivonatolásában és tudásanyaguk továbbadásában játszott szerepére vonatkozóan I. SCHENK: Isidorus. In: PW—RE IX (1916) 2069., nr. 27. J. FONTAINE: Isidore de Sevilla et la culture classique dans l'Espagne wisigothique I—II. Paris 1959. F. PRINZ: Zur geistigen Kultur des Mönchtums im spätantiken Gallien und im Merowingereich. A 20. jegyzetben id. Mönchtum ... c. kötetben: 289—91. O. HILTBRUNNER: I., Bischof von Hispalis. In: Der Kleine Pauly II. Stuttgart 1967, 1461—2., nr. 8. H. KOLB: Isidors Etymologien in deutscher Literatur des Mittelalters. Archiv für d. Studium d. neueren Sprachen u. Literaturen. 225 (1968) 431—53. H. J. DIESNER: Isidor von Sevilla und seine Zeit. Stuttgart 1973. — Figyelemre méltó I. barátjának, Brauliónak († 651) méltatása: *sunt et alii huius viri opuscula et in ecclesia dei multa cum ornamento inscripta. quem deus post tot defectus Hispaniae novissimis temporibus suscitans, credo ad restaurande antiquorum monumenta, ne usquequaque rusticitate veterasceremus...* Id. SCHENK: PW—RE i. h. 2070. L. még B. BISCHHOFF: Die europäische Verbreitung des Werkes Isidors von Sevilla. Isidoriana. Leon. 1966, 317—344. A. A. IGLESIAS: Sobre el magisterio isidoriano en la Alta Edad Media. Notes de historia literaria y cultural. Hispania no. 138, 1978, 55—70.

⁴⁷ Egy ennek továbbélésével kapcsolatos részletkérdéshez I. AntTan 25 (1978) s. a. = ACUD 14 (1979) s. a.

⁴⁸ Egy gazdasági eszköz, a Gergely pápa Benedek-életrajzában is szereplő *runco* leírásához I. AntTan 19 (1972) 18—. = Acta Ant. Hung. 20 (1972) 56—.

eligendus est (ti. vilicus) rusticis operibus ab infante *duratus et inspectus experimentis*, si tamen is non erit, de iis praeficiatur, qui *servitum laboriosam toleraverunt*, / iamque *is transcendit aetatem primae iuventae nec dum senectutis adtigerit*, illa ne et auctoritatem detrahat ad imperium, quoniam *maiores dedignantur parere* adulescentulo, haec ne laboriosissimo succumbat operi.

Abbas interea *eligendus est in institutione sanctae vitae duratus, atque inspectus patientiae et humilitatis experimentis*, qui etiam per exercitium vitam *laboriosam tolerans, ac transcendens aetatem adolescentiae seu iuventutis* † *(nec dum)*⁴⁹ *senectutem tetigerit*; cui etiam *maiores non dedignantur parere* ...

Hogy mi lehetett a célja Isidorusnak ezzel a szinte játékosnak mondható travesztálással, nem tudhatjuk. A kifejezések összecsengése és a témának megfelelően behelyettesített részletek szerepe azonban kétségtelenné teszik azt, hogy mintája Columellának — különben az *Origines*ben is bőségesen kiaknázott — mezőgazdasági műve volt.

EGON MARÓTI

ZUM COLUMELLAS FORTLEBEN IM FRÜHMITTELALTER

Die antike Villen-Wirtschaft als wirtschaftliche Einheit bildete ein geschlossenes System in Bezug auf ihren ständigen Arbeitskraftbestand, unabhängig von den verschiedenen externen Beziehungen (z.B. von denen zum Markt). Von Cato an folgen dementsprechend diejenige Verbote bei den römischen landwirtschaftlichen Schriftstellern traditionell aufeinander, die die Sklaven und selbst den Leiter der *villa rustica*, den *vilicus* im Verlassen des Gutes beschränkten. Bei Benedictus von Nursia, im Schlusskapitel (66,7) seiner ersten Bearbeitung der *Regula*, treffen wir auf eine erstaunlich ähnliche Vorschrift, mit der er die Bewegungsmöglichkeiten der Mönche auf das Gebiet des Klosters schränken wollte. Diese wahrscheinliche Columella-Reminiszenz (cf. *Res rustica* I 8,12) gelangte vermutlich durch die Vermittlung des Rufinus (*Historia monachorum* c. 17) bis zu Benedictus.

Die Wirkung Columellas zeigt sich auch in der *praefatio* von *De institutione divinarum litterarum* des Cassiodor, derer erster, programgebender Satz von dem Vorwort (*praef.* 3—5) des I. Buches des Columella inspiriert wurde: Beide klagen ähnlicher Weise über das Vernachlässigtsein der sich mit der Landwirtschaft d.h. mit der Heiligen Schrift befassenden Literatur.

Ganz verdutzender Weise erscheint die Wirkung Columellas (I 8,2—3) am Anfang (2,1) der *Regula monachorum* des Isidor von Sevilla: die Gedankenführung, die Wendungen der beiden Stellen sind vollkommen parallel, die Ausdrücke sind überwiegend identisch (oder sind Synonyme), sogar ihre Reihenfolge ist ähnlich. Am meisten interessant ist aber, dass Columella jene Eigenschaften aufzählt, die er bei einem das Gut leitenden *vilicus*-Sklaven, Isidor aber diejenige, die er bei dem Abt eines Klosters für wünschenswert hält.

Wir können auch aufgrund des obigen feststellen, dass die frühchristliche Literatur mit mehr Fäden mit der antiken römischen Literatur verbunden ist, als es allgemein angenommen wird.

⁴⁹ Jellemző, hogy a romlott, értelmetlen, s az összefüggést a feje tetejére állító, kéziratilag hagyományozott szöveg (*transcendens aetatem adolescentiae iuventute sua senectutem tetigerit*) Columella párhuzamos és kétségtelül mintául szolgáló megfogalmazása alapján értelmesen helyreállítható. Legalábbis a magunk részéről megkockáztatnók ezt az emendációt.

TARTALOMJEGYZÉK — INHALT

Előszó — Vorwort	3
<i>Tar Ibolya</i> : Catullus c. 2A — <i>fragmentum?</i> (Catulls c. 2A — ein Fragment?)	5—8
<i>Kazai Magdolna</i> : Az „Iter Brundisinum” célzatának kérdéséhez (Zur Frage der Tendenz des Iter Brundisinum)	9—15
<i>Hoffmann Zsuzsanna</i> : A <i>Dirae</i> mint <i>carmen magicum</i> (Die „Dirae” als <i>carmen magicum</i>)	17—24
<i>Czúth Béla</i> : Geiserich és vandáljai Rómában (Geiserich und seine Vandalen in Rom)	25—32
<i>Maróti Egon</i> : Columella kora-középkori továbbéléséhez (Zum Columellas Fortleben im Frühmittelalter)	33—41
Tartalomjegyzék — Inhalt	43

Kiadásért felelős a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi
karának dékánja

79-1112 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Dobó József igazgató

A kézirat nyomdába érkezett 1979.
Megjelent 600 példányban 3,8 A/5 ív terjedelemben

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA ANTIQUA ET ARCHAEOLOGICA

Supplementa

I. Commentationes historico-hagiographicae (1979)

Olajos Teréz: Theophylaktos Simokattés Szent Olinduchról szóló elbeszélésének forrása.

Szádeczky-Kardos Samu: Kiadatlan prológus a Konstantinápolyt az avar—perzsa ostromtól megszabadító Mária csodájának az elbeszéléséhez.

Csillik Éva: Szent Demeter csodái első könyve tizenkettedik fejezetének a kéziratairól.

II. Római történeti és irodalmi tanulmányok (1979)

Tar Ibolya: Catullus c. 2A — *fragmentum?*

Kazai Magdolna: Az „Iter Brundisinum” célzatának kérdéséhez.

Hoffmann Zsuzsanna: A *Dirae* mint *carmen magicum*.

Czúth Béla: Geiserich és vandáljai Rómában (455. jún. 2—16.).

Maróti Egon: Columella kora-középkori továbbéléséhez.